

De fermette in Vlaanderen

Architecten, de overheid, het middenveld en enkele bewoners over deze droomwoning tijdens de jaren '60-'70 (1)

Els De Vos

Postdoctoraal onderzoeker KU-Leuven
Docent architectuur- en ontwerptheorie PHL
els.devos@asro.kuleuven.be
devosels@gmail.com

Vanaf het einde van de jaren '60 werd de fermette in Vlaanderen een heel populair woontype. Vooral in de jaren '70 en '80 was deze woning in opmars in de Vlaamse verkavelingen en langs de Vlaamse steenwegen. De fermette oefent vandaag nog steeds een grote aantrekkingskracht uit. Maar ze krijgt concurrentie van woningen in "pastoriestijl", die op dezelfde leest geschoeid zijn, maar een andere vormtaal hanteren. (2) Wat voor bouwpromotoren een veel gevraagd woningtype was, werd in de architectuurkritiek en bij bepaalde intellectuelen verhuisd wegens zijn vermeende "valsheid" of "onechtheid". (3) Wat betekende de fermette echter voor zijn bewoners en hoe werd ze onthaald en bekeken tijdens de jaren '60 en '70 door diverse actoren, zijnde architecten en intellectuelen, diverse zuilgebonden middenveldorganisaties zoals de Socialistische Vooruitziende Vrouwen SVV, de Katholieke Arbeidersvrouwen KAV en de Katholieke Werkliedenbonden KWB, de Christelijke Middenstands- en Burgervrouwen CMVB (nu Markant) of de Boeren- en Boerinnenbond, commerciële vrouwenbladen en de toenmalige Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendommen NMKL.

Dat het zuilgebonden middenveld zich in Vlaanderen bezighield met woonaangelegenheden, is opmerkelijk. In de ons omringende landen gebeurde de belangrijkste woonopvoeding en woonvoorlichting nationaal. In Groot-Brittannië waren er de *Britain Can Make it Exhibition* (1946), het *Festival of Britain* (1951) en de jaarlijkse *Ideal Home Exhibition* van de *Daily Mail* te Londen. In Frankrijk werden de bezoekers ingelicht over de nieuwste huishoudsnufjes op het jaarlijkse *Salon des Arts Ménagers* te Parijs (1923) en Duitsland telde met de beurs van Keulen (1950) de op één na grootste meubelbeurs ter wereld. (4) Zelfs in landen die sterk verzuild waren, zoals Nederland, gebeurde de woon- en productvoorlichting door ideologisch neutrale organisaties. Zo was er de in 1912 opgerichte Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, een invloedrijke vertegenwoordiger die de belangen behartigde van de huisvrouwen uit de middenklasse, (5) en de bekende culturele *Stichting Goed Wonen* (1946-1968) die bestond uit

een samenwerking tussen verschillende professionele verenigingen van zowel ontwerpers, producenten, handelaars als consumenten. ⁽⁶⁾ In België, en vooral in Vlaanderen, gebeurde de woonvoorlichting echter via diverse zuilgebonden middenveldorganisaties. ⁽⁷⁾ Dit was merkwaardig, zeker voor de jaren '60-'70, omdat op dat moment onze verzuilde buurlanden, zoals Nederland en Frankrijk, ontzuilden. Maar in Vlaanderen bereikte de sociaal-culturele sector, waaronder het woonvormingswerk, een voordien nooit gezien verzuilingsgehalte door de regelgeving van de overheidssubsidies. Ook de woonvoorlichting gebeurde nog grotendeels via deze kanalen, al kregen de traditionele organisaties wel concurrentie van commerciële spelers zoals het Bouwcentrum te Antwerpen (°1958), de bouwbeurs Batibouw te Brussel (°1960), de beurs "Bouwen Wonen Nu" (°1963), Interieur Kortrijk (°1968) of commerciële bladen zoals *Schöner Wohnen*, *Meubles et décors* of *Ik ga Bouwen/ Je vais construire* (°1972).

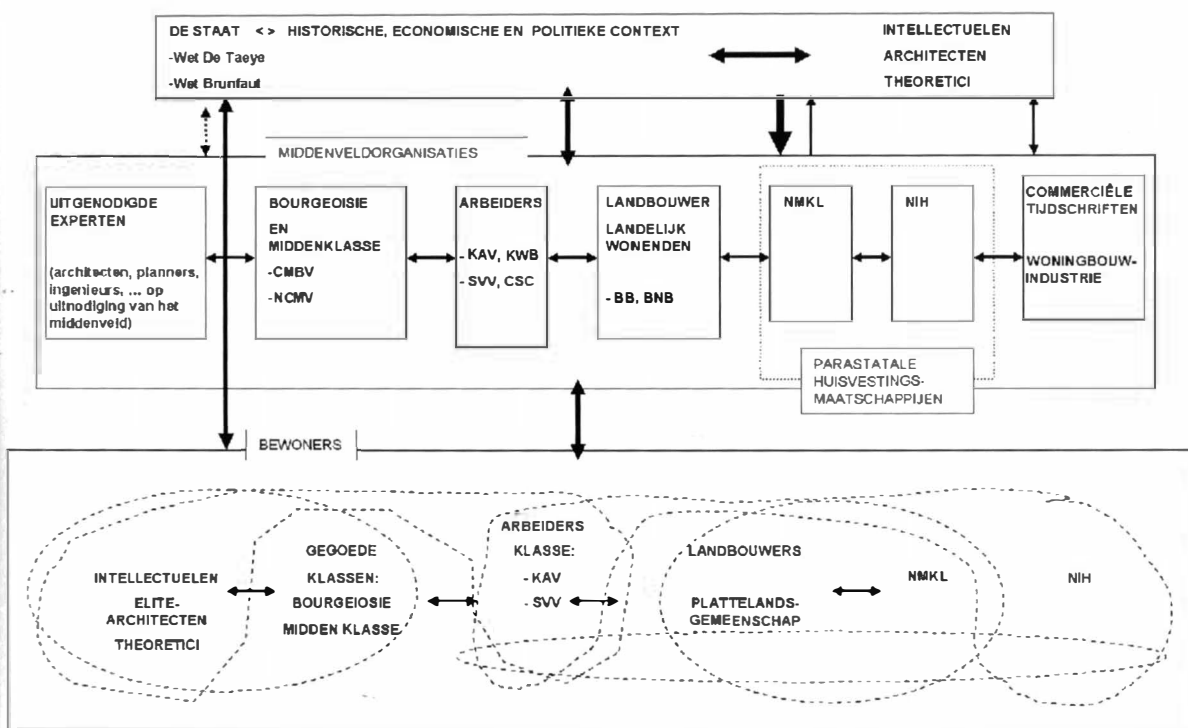
Dit artikel steunt op een hoofdstuk uit mijn recent verdedigd proefschrift over de mediatie van de architecturale, sociale en gender-gedifferentieerde betekenis van het wonen in Vlaanderen tijdens de jaren '60-'70. ⁽⁸⁾ Ik beschouw het wonen daarin als een onderhandelingsproces tussen de opvattingen van architecten, de overheid, enkele belangrijke middenveldorganisaties en de woonpraktijken, woonbehoeften en woonverlangens van diverse lagen van de bevolking. Ik onderzoek er de interacties tussen de vermeende "top" (overheid, architecten en andere deskundigen) en de zogenoemde "basis" (de bewoners). Was het wonen een top-down proces? Kwam het initiatief veeleer van onderuit (bottom-up)? Of was het middenveld een belangrijke speler? In het interbellum en de naoorlogse periode promoveerde het middenveld een standsgebonden wonen en had het een sterke opvoedkundige benadering. ⁽⁹⁾ Maar was dit nog steeds zo voor de jaren '60 en '70? Deze onderzoeksvragen belicht ik aan de hand van publicaties van de verschillende actoren, aangevuld met vijfenzeventig retrospectieve interviews met en woningbezoeken bij bewoners uit diverse sociale groepen. De fermette belichaamt in deze studie een populair woontype dat veeleer van onderuit en vanuit de vrije markt leek gestuurd te zijn. Het vormt dan ook een goede insteek om bovenstaande vragen te beantwoorden.

1.1. De fermette, een meervoudige term

De fermette werd populair vanaf het einde van de jaren '60. Er bestaat echter geen wetenschappelijke definitie van deze term, waardoor het fenomeen moeilijk kwantificeerbaar is. Evenmin verzamelden de statistieken van het Nationaal Instituut voor de Statistiek voor 1990 gegevens over de stijlkenmerken van woningen. ⁽¹⁰⁾ Wel gaf een enquête uit de jaren '90, uitgevoerd door het bouwbedrijf P&L, aan dat 35% van de ondervraagde kandidaat-bouwers voor een woning in

“Hoe zouden we graag wonen?”

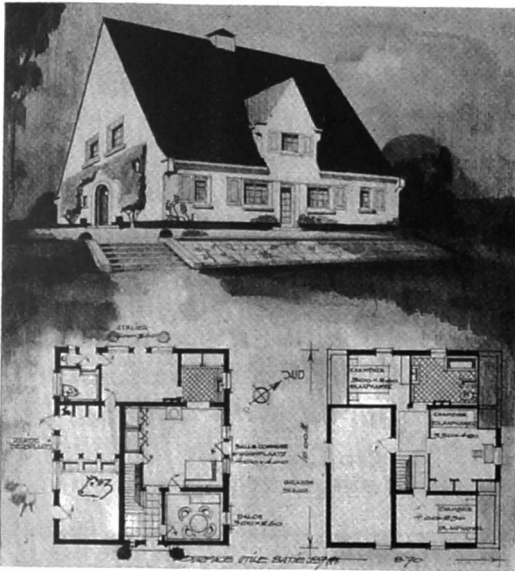
Onderzoeksschema van het afgebakende onderhandelingsveld

Afb. 1: onderzoeksschema van het onderhandelingsveld

fermettestijl kiest, 35% voor een moderne stijl en 27%, vooral de ouderen, voor een “klassieke” stijl. De fermettestijl was minder populair bij de hogere budgetten. ⁽¹¹⁾ In de jaren '90 was deze stijl over haar hoogtepunt heen, waardoor kan aangenomen worden dat de gegeven cijfers over het aantal fermetteliefhebbers aan de lage kant was. ⁽¹²⁾

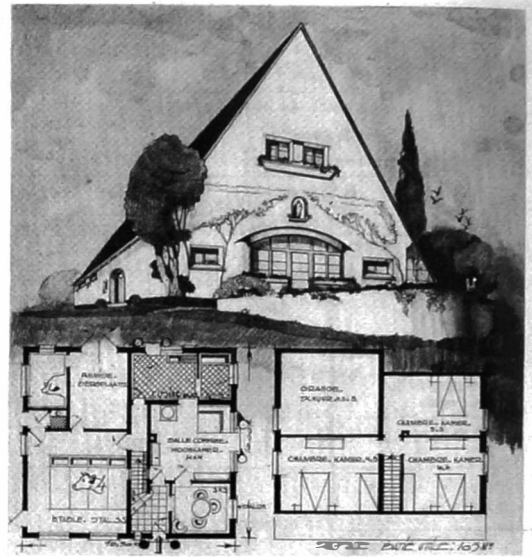
“Fermette” werd en wordt courant gebruikt in de dagelijkse communicatie, maar ze mist een eenduidige betekenis. Iedereen geeft er een licht verschillende invulling aan. Om deze term uit de populaire cultuur beter te vatten, werpen we een blik op zijn etymologische betekenis. De term “fermette” is ontleend aan het Frans. Ze werd in 1690 gebruikt voor de benaming van een boerderijtje met een vliering of een dakkapel. Rond 1941 stond ze voor een klein boerderijtje dat als buitenverblijf diende. ⁽¹³⁾ In architect Robert Schuitens' catalogus “Avoir sa Maison et son Jardin” uit 1941 werden daarmee landelijke weekendhuisjes benoemd. Permanente woningen met enkele geïntegreerde koeienstallen vielen eveneens onder dit label. ⁽¹⁴⁾ Allebei, zowel de weekendhuisjes als de permanente woningen, waren geïnspireerd op de landelijke artisanale traditie die Schuitens voorstond. ⁽¹⁵⁾

Fermette pour trois vaches. La porte poussée, on trouve le hall, un escalier droit, le salon, la salle commune et la buanderie. Un escalier et des placards séparent de ces pièces l'atelier, le W.-C., la porcherie, le clapier, la remise et l'étable. A l'étage, il y a trois chambres et une salle de bain.

112

Pl. 28

Fermette de 4 vaches. Entrons dans le hall (2 m x 2,50 m), à gauche le salon (1 m x 3 m), puis la salle de séjour des fermiers (4 m x 4 m) qui s'ouvre au Sud par une grande baie cintrée, ensuite la buanderie ou arrière-cuisine. Séparés de ces locaux habités par un escalier, les étables prennent jour à l'Est et à l'Ouest.

Le W.-C. sans chasse (pour la bonne récupération des engrais) est placé près de la porcherie. Cette disposition offre l'inconvénient d'éloigner le W.-C. de la salle commune, mais elle permet de n'utiliser qu'une fosse et d'éviter les odeurs dans la maison.

De la salle commune, le fermier peut surveiller son étable par deux gudebets ménagés dans les murs de l'escalier: le soir en regagnant sa chambre, il peut jeter un dernier coup d'œil sur ses bêtes endormies.

Pl. 29

113

Afb. 2: twee voorbeelden van fermettes uit 1941

(SCHUITEN, *Avoir sa maison et son jardin*, Bruxelles:

Vanderlinden (1941), 112-113)

Omstreeks 1973 werd de term opgenomen in het Vlaams. ⁽¹⁶⁾ Aanvankelijk refereerde de fermette aan een opgeknapte hoeve. Voornamelijk vrijstaande, langwerpige hoeves kwamen daarvoor in aanmerking. Vierkantshoeves of hoeves in een rijwoning (in het interbellum heette men rijwoningen met een aangebouwde stal ook een boerderij) ⁽¹⁷⁾ leenden zich daar niet toe.

De gerenoveerde hoeve maakte een opmars in de jaren '60 en brak pas echt goed door in de jaren '70. Onder meer door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (1957), die een schaalvergroting van de landbouw veroorzaakte, konden kleine boerderijen moeilijk als bedrijf blijven voortbestaan. Vele oude, historische hoeven waren bovendien niet meer aangepast aan de modernisering, de schaalvergroting en specialisatie van het landbouwbedrijf, waardoor ze werden verlaten en verkocht. Door de democratisering van de auto had een brede laag van de bevolking de mogelijkheid om afgelegen te gaan wonen. Daardoor werden deze boerderijtjes een gegeerde en betaalbare huisvestingvorm bij het gros van de bevolking.

Deze woningen waren intussen zo populair geworden dat ook veel nieuwbouw opgetrokken werd in een stijl die associaties moest oproe-

Afb. 3: foto van een opgeknapt
hoevetje (©Els De Vos,
Oudenaarde)

pen met een boerderij. Zo kreeg de term een tweede betekenis: een nieuwbouwwoning in fermettestijl.

Het uitzicht van de fermette was heel rekbaar, zoals bleek uit de uiteenzetting van ingenieur-architect Paul Van Aerschot in het Belgische architectuurblad A+ in 1973:

“Voor sommigen is het voldoende een scherp zadeldak boven het hoofd te hebben om zich in een fermette te voelen om de spontaneïteit, de ongecompliceerdheid, de verbondenheid met de natuur, de eenvoud te ervaren zoals ze in Bokrijk wordt getoond. Voor anderen moeten alle details kloppen met de historische realiteit tot en met de doorgezakte deur, de onooglijke piepvenstertjes, de ketel in de zwartgerookte haard” (18)

De fermette zag er stereotiep evenwel als volgt uit: het was een bakstenen rechthoekig of L-vormig pseudohoevetje, al dan niet witgeschilderd, met een zadeldak met rode pannen, dakkapellen en een karrenwiel tegen de gevel. De onderverdeelde ramen met kleinhouten (19) bevatten bovendien nog eens houten luikjes die geschilderd waren met groenwitte strepen. (20) Optioneel waren de tuinkaboutsers, de brievenbus in de vorm van een melkbus of een kruiwagen in de tuin met bloemen. Binnenin mochten de haard en de eiken balken (die geen dragende functie hadden) niet ontbreken.

In de derde betekenis werd de fermette vanaf het einde van de jaren '70 gebruikt voor “het geolied wonen van de consumptiemaatschappij” waardoor ze “op haar beurt een belangrijk economisch weefsel” schraagde, aldus architectuurcriticus Bruno De Meulders' definitie in *Het kleine lexicon van het Vlaamse (architectuur)landschap* uit 2003. (21) In deze betekenis deed het uitzicht er minder toe, dan wel het feit dat de woningen tot stand kwamen volgens een gestandaardiseerd ontwerp- en bouwproces, terwijl er een gevel naar keuze – het meest één in fermette-stijl – werd rondgeplaatst. Het konden sleutelop-de-deurwoningen (22) zijn, maar even goed woningen die de bouwheren zelf hadden getekend. In dat geval had de architect er gewoon nog zijn of haar handtekening ondergeplaatst, zoals verplicht door de Orde van Architecten. (23) Maar een creatieve inbreng van een architect was er niet meer aan te pas gekomen. Het beruchte “Manifest

Afb. 4: Commerciële woningtypes.
Links: landhuis/pastorij, rechts:
fermette.
(www.splendid.be/bouwstijlen,
12.10.2004)

aan de Orde” van architect Luc Deleu uit 1978 stelde deze (wan)praktijken aan de kaak. Deze aanklacht bevatte honderdvijftig foto's van huizen – voornamelijk fermettes in de laatste betekenis van het woord – waaraan zijn eigen bijdrage zich beperkte tot zijn handtekening en een technische bijstelling. ⁽²⁴⁾

Afb. 5: Banale architectuur in een
verkaveling
(DELEU Luc, *Postfuturismus?*,
Wommelgem: Den Gulden Engel
(1987), 76)

In het buitenland ontstonden vergelijkbare fenomenen, maar veel later en op veel kleinere schaal. In Nederland hanteert men sinds 1992 bijvoorbeeld de term 'boerderette'. Dat woord verscheen voor het eerst in een krantenbericht, maar pas vanaf 1997 duikt het regelmatig op in teksten over ruimtelijke ordening en architectuur. ⁽²⁵⁾ De term heeft er dezelfde tweeledigheid: voor makelaars is het een goed verkopend stijltype, in de architectuurkritiek wordt het steeds spottend of denigrerend gebruikt voor de “foute” catalogusbouw. ⁽²⁶⁾ Het archetypische uitzicht van de boerderette verschilt van dat van de fermette, zoals blijkt uit historica Ileen Montijns' omschrijving van de boerderette:

“een kleine villa van witte baksteen met wolfseinden aan het grijze, geglazuurde pannendak, en daaronder een iets uitstulpend

raam dat van de begane grond tot de eerste verdieping reikt. Op verschillende plaatsen heeft het huis boogjes (een raam, een ingangspartij) die misschien moet herinneren aan stallingsdeuren".⁽²⁷⁾

Maar de fermette onderscheidde zich vooral van haar Nederlandse variant door het belang dat ze kreeg in de Vlaamse wooncultuur.⁽²⁸⁾ Al droeg de fermette een Franse naam, toch werd ze in Vlaanderen geprezen om haar vermeende "Vlaamsheid".⁽²⁹⁾ Vermoedelijk was dit een spottende allusie op de lange traditie van Franstalige superioriteit binnen de Vlaamse bourgeoisie. De fermette leek te kaderen binnen de Vlaamse boerencultuur, die schilders zoals Gust De Smet (1877-1943), Albert Servaes (1883-1966) en Constant Permeke (1886-1952), en schrijvers zoals Stijn Streuvels (1871-1969), Ernest Claes (1885-1968) en Felix Timmermans (1886-1947), in het interbellum in beeld hadden gebracht. Deze boerencultuur werd in de naoorlogse periode terug levendig gemaakt door de verfilming van diverse boerenromans en de eerste populaire televisieseries, zoals *De Heren van Zichem* of *Het Gezin van Paemel*, die een bewerking waren van de boerenromans uit het interbellum.⁽³⁰⁾ De toenmalige BRT, die deze literaire werken als typisch Vlaams zag, trachtte via deze series de Vlamingen cultureel te emanciperen en hun Vlaamse identiteit te versterken.⁽³¹⁾ Dit leek ook zo gepercipieerd te worden, althans door verscheidene tv-recensenten die deze series omschreven als "typisch Vlaams".⁽³²⁾

1.2 De fermette in de architectuurkritiek

Alvorens de term "fermette" als pejoratief begrip werd gebruikt, werd het fenomeen al aangevochten onder architecten. Een van de meest gekende en belangrijkste bestrijders was wellicht modernist Huib Hoste. In zijn publicatie *Bouwen op het platteland* uit 1943 hield deze architect een betoog tegen de zogenoemde "boerderij-imitatie", omdat ze niet behoorde tot de authentieke landelijke architectuur. De boerderijimitatie had veel grotere ramen dan een echte boerderij. Ze had gordijntjes waar een boerderij er geen had. Ze had een vreemd smal bijgebouw dat een garage bleek te zijn en ze had opvallend grote dakkapellen. Deze laatste vernietigden volledig de "rustige geslotenheid welke het boerderijdak zoo indrukwekkend maakt".⁽³³⁾ Zijn oordeel was duidelijk: "het eenige resultaat daarvan kan alleen "boerenbedrog" zijn".⁽³⁴⁾ Het fenomeen van de fermette had dus al wortels in het interbellum. De "imitatieboerderij" paste toen binnen het tussenoorlogse regionalisme waarnaar werd teruggegrepen in het kader van de wederopbouw.⁽³⁵⁾ Maar terwijl deze pseudoboerderij in het interbellum gereserveerd was voor de hogere klasse (getuige de aanwezigheid van de garage die toen enkel voor de meer gegoeden was weggelegd), raakte ze binnen het bereik van brede lagen van de bevolking vanaf de jaren '60-'70.

De steile opmars van de fermette, of op zijn minst van de kleine, losstaande woonparadijsjes op het platteland, deed de weerstand tegen het fenomeen onder architectuurcritici toenemen. Modernistisch architect Renaat Braem, een andere voorvechter van de “echtheid”, hekelde de zogenoemde “Belgische Villa’s” op het platteland.

In zijn ophefmakend pamflet *Het lelijkste land ter wereld* (1968) spotte hij met de zogenoemde “De Taeye-huizen” – huizen die tot stand kwamen met subsidies van de Wet De Taeye - waartoe fermettes behoorden:

“Alles er aan is vals. De gevel heeft niets met het plan te maken. Dit plan is een verzameling hokjes, met een trap om van beneden naar boven en van boven naar beneden te gaan. [...] De gevel moet een illusie van welstand geven door pseudo-sluitstenen en namaak blauwe hardsteen en dito enkadrementen rond de ramen. [...] Overdreven? Kijk rond. 99 % van wat na de bevrijding gebouwd werd, ziet er zo uit. We werden bevrijd van de barbaarsheid, maar bezet door de lelijkheid”.⁽³⁶⁾

Twee jaar later herhaalde historicus Karel Van Isacker deze kritiek in zijn essay *Het land van de dwazen*, een aanklacht tegen de stelselmatische vernieling van de natuur en schoonheid ten voordele van de welvaart.⁽³⁷⁾ Enkel de landbouwers waren volgens hem nog zuiver. Zij werden “niet beroerd [...] door de geest van baatzucht en, [hadden] te midden van de verdwazing, stilte en aandacht bewaard”, zo schreef hij.⁽³⁸⁾ De “gave” boerenmensen konden, volgens hem, nog hoeves bouwen, doordat ze één waren met het land en de lucht, en door de wijsheid die van de ene generatie op de andere werd doorgegeven. Hun woningen getuigden nog van “voornaamheid en stijl, en van een oorspronkelijkheid die bitter laat beseffen wat men kwijt is geraakt”. Hij had echter geen genade voor de “gruwel” die men bouwde: “bakstenen monsters zonder vorm, vloekend in het landschap, aangeleerde imitaties van onze ziellose tijd, voorboden van de algehele vernietiging der waarachtigheid”.⁽³⁹⁾ De fermette leek in zijn ogen symbool te staan voor de oeverloze consumptie en het winstbejag ten koste van alles. Zijn kritiek lijkt tekenend voor het gedachtegoed dat mei 1968 met zich meebracht.⁽⁴⁰⁾

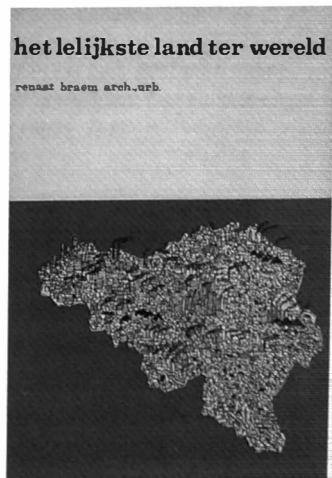
Tekstueel werd het woord “fermette” voor het eerst teruggevonden in een artikelenreeks voor Knackmagazine van politiek redacteur Johan Struye en in bovenvernoemd artikel in *A+* van Paul Van Aerschot.⁽⁴¹⁾ Struyes beschrijving had veel weg van Hostes “imitatieboerderij”. Het waren verbouwde hoeven, in zijn terminologie “opgepepte fermettes”,

Karikatuur 'De Belgische Villa', 1954.

Afb. 6: Karikatuur “De Belgische Villa”, pentekening van Renaat Braem uit 1954 (STRAUVEN Francis, *Renaat Braem, architect*, Brussel: AMA uitgave (1983), 97)

Afb. 7: kaft van *Het Lelijkste Land* (BRAEM Renaat, *Het lelijkste land ter wereld*, Leuven: Davidsfonds (1968).

waarin brede, moderne vensters waren aangebracht: “als je in een fermette trekt, moet je natuurlijk naar buiten door een porte-fenêtre [opengaand raam tot beneden]”. (42) Evenals Hoste betreurde hij dat het “ingetogen karakter, de grote blinde muren met een kale horizontaliteit”, de “grootste charme van deze hoeves”, teniet werd gedaan. (43) Als een ware modernist vocht hij de fermette aan wegens haar gebrek aan authenticiteit. Struye ging echter verder en spotte ook met de bewoner, de “Vlaamse intellectueel” of de “young executive” die absoluut wilde wonen in de Vlaamse kleinboerderij die de huisvesting was van “slijkwroeters en heidekeuters, die zich niets beters konden permitteren”. (44) Denkende aan hongereeuwen, kindersterfte, infectieziekten en dergelijke, begreep hij niet waarom mensen hun “terugnaar-de-natuur” wilden beleven in de “benepen vorm van de onbegrepen miserieboerderij”. Dit leek hem niets voor intellectuelen, alternatievelingen en rijken. Niet alleen was het beeld vals – het armzalige boerderijtje had niets van doen met een welgestelde intellectueel – ook de praktijk was in zijn ogen onethisch. Bovendien was een fermette zelfbedrog, zo stelde hij:

“het spreekt vanzelf dat je die landelijke oogopslag, om je vrouw plezier te doen [merk op dat de geminachte landelijke voorkeur aan de vrouw werd toegeschreven], nooit bereikt op een perceel van 11 m breed: tussen de Spaanse patiowoning van de buur die bij de spoorweg werkt, en het Saksisch-cum-Moorse kleinkasteel van de brillenhandelaar links”. (45)

En de “milieugenoten” wees hij erop dat de populaire naaldbomen en sparren helemaal geen inheemse planten waren. (46) Met andere woorden: noch de begroeiing behoorde tot het authentieke landelijke, noch woonden er landbouwers, Spanjaarden of kasteelheren in de fermette, Spaanse villa of het kleinkasteel.

De modernisten bekritiseerden vooral de fermette omdat ze niet authentiek, maar “oneerlijk” zou zijn ten opzichte van zichzelf en de anderen, en dit op verschillende gebieden. (47) Problematisch aan de nieuwbouwfermette was, volgens deze elite, dat haar uiterlijk ten onrechte het beeld van een “traditionele boerderij” suggereerde. (48) Hierbij was er een drievoudige “oneerlijkheid” in het spel. Enerzijds werd de eigentijdsheid van de fermette gemaskeerd, doordat de vormgeving stamde uit het verleden, maar het huis gebouwd was in het heden met hedendaags comfort. Ten tweede suggereerde haar uiterlijk een boerderijfunctie, terwijl ze werd bewoond door twee niet-landbouwers. Ten derde bestond de “traditionele boerderij” niet, maar was ze een ‘invented tradition’. In het geval van renovatie doorbrak de fermette de functionele schoonheid van de oorspronkelijke hoeve. De fermette werd ook gezien als oneerlijk tegenover de bewoner zelf. (49) Die creëerde voor zichzelf de illusie van een landelijk leven, terwijl hij

of zij in een verkaveling woonde en helemaal geen deel uitmaakte van het dorps- of plattelandsleven.

Dit authenticiteitvertoog gaat terug op de theorieën van de Franse filosoof Jean- Jacques Rousseau uit het midden van de 18de eeuw, en was een belangrijk vertoog binnen het modernisme dat reageerde op de “valse schijn” waarmee de opkomende burgerij in de negentiende eeuw zich zou omgeven in de hoop op te klimmen op de sociale ladder. ⁽⁵⁰⁾ Tegenover gekunsteldheid, omhulling en een veelheid aan stijlen (het eclecticisme) stelden de modernisten natuurlijkheid, zuiverheid en transparantie. Esthetische elementen werden verbonden met bepaalde moraliserende eigenschappen. Door het tonen van de constructie en het toepassen van de witte gevel die zuiverheid en hygiëne symboliseerde, kon men deze authenticiteit bereiken. Het authenticiteitsvertoog loopt tot op vandaag door, al verloor het een deel van zijn moraliserend karakter. ⁽⁵¹⁾ De beschrijving van fermette-esthetiek door cultuurfilosoof Lieven De Cauter in *Het kleine lexicon* (2003) is hiervoor typerend:

“de esthetica van de kleine boerderij, een geliefkoosde naoorlogse bouwstijl voor villa’s en bungalows, waarin mensen hun nostalgie naar een landelijk verleden projecteren. Belangrijk is dat het gaat over een onbestaande landelijke stijl, die een amalgaam is van rustieke elementen zoals trapgevels, mansardedaken, spitstorentjes. De gewassen oude bakstenen geven de fermette bij voorbaat iets onnatuurlijk, afgelikt, iets artificieel (terwijl juist dat bedoeld is om deze bouwsels een patina te geven als een soort ‘echtheidskenmerk’). De karrenwielen tegen de gevel, de smeedijzeren inrijpoorten, en de kasseien op de inrijlaan vervolledigen dat beeld van regressieve kitsch. Terwijl ze (een verlangen naar) continuïteit suggereren, zijn de fermettes het beste bewijs van een totale breuk in de traditionele landelijke bouwstijl in Vlaanderen”. ⁽⁵²⁾

Op hetzelfde moment dat Johan Struye heftig te keer ging, waren er ook andere stemmen te horen in de architectuurkritiek. Na de Tweede Wereldoorlog was er bij architecten een groeiende stroming die het architectenberoep en het modernisme grondig aan de orde stelden. Deze zelfkritiek en evaluatie van het beroep waren ingegeven door de vaststelling dat op het moment dat het modernisme bereikbaar werd, de massa massaal voor een andere soort architectuur leek te kiezen. Waarom sloeg het modernisme niet aan? Wie was deze massa? Hoe woonde ze en wat waren haar wensen en behoeften? Het waren vragen waarop architectuurcritici verwoed naar een antwoord zochten. ⁽⁵³⁾ Sommigen waren sterk beïnvloed door de culturele revolutie van mei ’68. Het levensverhaal van Luc Van den Broeck is hiervoor tekenend. Zijn huis, een pareltje van hoogstaande modernistische architectuur, was net af (1969) toen deze ideeën hem bereikten.

Afb. 8: Woning Van den Broeck, Aalst, 1966, ©Jan Vandeweghe. (VAN DE PERRE, *Op de grens van twee werelden*, Wetteren: Dept. Arch. St-Lucas Brussel-Gent van de Hogeschool voor Wetenschap & Kunst, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen (2003), 111).

Door de mentaliteitswijziging die dit meebracht, vonden hij en zijn vrouw hun nieuwe modernistische huis – dat de antithese van de ferme was – te “luxueus”, te “puriteins” en te “burgerlijk” (54) Het was in hun ogen te rijk aan materialen en te duur. Het was niet “menslievend” genoeg. Via literatuur van vrienden waren ze in de ban van de Flower Power geraakt. Ze staakten hun lidmaatschap van diverse service clubs, en trachtten als “bohemers” te leven. De kippen en twee pony’s liepen vrij in de tuin. Soms sliepen ze gewoon buiten op matrassen op het terras met een tafel boven hun hoofd tegen de muren. Ze lieten hun huis open voor iedereen en overwoogen het communaleven. (55) Zo trachtten ze de kloof tussen architecten en de gemeenschap te dichten.

Door deze identiteitscrisis liet de jongere architectengeneratie, waaronder Bob Van Reeth, Paul Van Aerschot, Jean Van den Bogaerde, haar elitaire houding varen. Van Aerschot vertolkte de nieuwe generatie in het pas opgerichte tijdschrift A+. In zijn meest scherpzinnige artikel “Overwegingen bij een duivenhok” riep hij op tot respect voor de creaties van de anonieme bouwer:

“die luiken tegen zijn gevel spijkert, een schoorsteen bekroont met smeedijzeren solsleutels en op zijn gazon cementen vee te grazen zet. [Hij] beoogt een beeld te reconstrueren, een decor te scheppen waarin hij zich thuisvoelt, dat hem privacy en intimiteit garandeert, waarmee hij status en aanzien ten opzichte van de gemeenschap meent te kunnen uitdrukken”. (56)

Hij toonde, in theorie althans, empathie met de (fermette)bewoners en gunde hen deze illusionaire wereld. Fermettes, evenals de zo vermaarde kotenbouw, zag hij als uitingen van het individu die zijn eigen wereld afbakende en toe-eigenende. Voor hem was de ferme en de

fantaserende kotenbouw, kortom de vernaculaire architectuur, een staaltje van authentieke architectuur:

“ze is mee gegroeid en kan veranderen met de behoeften. Deze architectuur is subjectief, ongeordend en vaak niet rationeel gemotiveerd, maar daardoor juist in hoge mate authentiek”.⁽⁵⁷⁾

Het begrip “authentiek” had een nieuwe betekenis gekregen, namelijk de mate waarin ze een waarachtige expressie van de woonwijze van de bewoners vormde. Van Aerschots visie kan geplaatst worden in een internationale stroming die vanaf het einde van de jaren '50 een groeiende interesse kreeg voor de volksarchitectuur van anonieme huizenbouwers en voor de sociaal culturele factoren, ideaalbeelden en symbolische waarden van een cultuur vanwaaruit de architectuur vorm heeft gekregen.⁽⁵⁸⁾ De media stelde Van Aerschot ultiem “verantwoordelijk” (waaruit toch een afkeuring blijkt) voor het feit dat mensen hunkerden naar een historische of uitheemse, maar bovenal geromantiseerde realiteit, die ze meenden te bereiken door een bepaalde vormtaal, stijl of stijlfragmenten.⁽⁵⁹⁾

Kortom, de fermette bleef een icoon van “anti-architectuur”, maar er was onder intellectuelen een kentering. Ze werd naar voren geschoven als een antwoord op een populaire behoefte aan verbondenheid met de natuur, intimiteit en privacy, spontaniteit, statusuitdrukking, authentieke toe-eigening, comfort en integratie in de omgeving. Welke positie nam het middenveld aan tegenover de fermette?

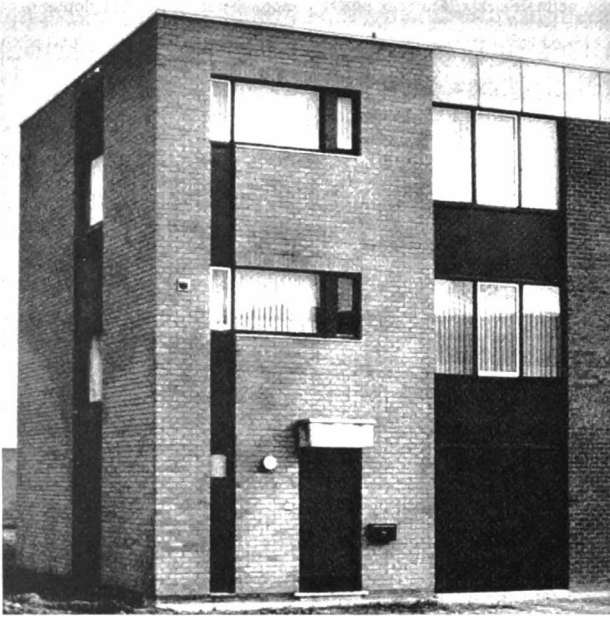
1.3 Twee stromingen bij het zuilgebonden middenveld

Zoals in de inleiding werd aangegeven, reikten haast alle zuilgebonden middenveldorganisaties (evenals de Bond van Grote en van Jonge Gezinnen) woonvoorlichting aan hun leden aan. Dit deden ze onder meer via artikelen in hun ledenblad, cursussen, tentoonstellingen en soms ook kijkwoningen. Daarvoor haalden ze architecten of binnenhuisontwerpers in huis, maar meestal schoolden ook een aantal leidinggevenden zich bij via cursussen en contacten met fabrikanten en architecten. De verantwoordelijke voor de woonvoorlichting van de Boerinnenbond volgde bijvoorbeeld cursussen huishoudkunde aan de befaamde landbouwhogeschool te Wageningen.⁽⁶⁰⁾ Bij de Boerinnenbond, gevolgd door de KAV, was de woonvoorlichting het meest professioneel en structureel uitgebouwd. Beiden hadden een woondienst, respectievelijk Dienst Wonen en Kommissie Wooncultuur genoemd, die advies verstrekke, lezingen en cursussen organiseerde over diverse aspecten van het bouwen, inrichten en bewonen van een huis. Vanaf 1957 stelde de Dienst Wonen van de Boerinnenbond ongeveer twintig jaar lang *voorbeeldwoningen* open voor de leden. Voorbeeldwoningen waren kijkwoningen die gebouwd waren door de leden volgend het advies van de Boerinnenbond. De

honderdste en honderdvijftigste voorbeeldwoning werden uitbundig gevierd in 1968 en 1970, in aanwezigheid van politieke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. (61) De Technische Dienst van de Boerenbond sprong soms bij en bracht zelf tweemaal een woning op de markt. Ook de Kommissie Wooncultuur van de KAV stelde eenmalig een kijkwoning ten toon. In 1976 werd een sociale woning volledig ingericht door dit comité en gedurende twee weken opengesteld voor de leden.

Was de fermette een belangrijke figuur in de woonvoorlichting van deze organisaties? Om deze vraag te beantwoorden, richten we ons eerst tot de verenigingen die een veeleer stedelijk doelpubliek hadden: de KAV, de CMBV en de socialistische organisaties. Wat meteen opvalt, is dat het woord "fermette" nauwelijks door het middenveld in de mond werd genomen. Het woord kwam duidelijk uit het architectenvertoog, maar beelden over de context waarin de fermette gedijde waren wel legio. De deugden van de tuin, de schoonheid van de (opgeknapt) hoeven en de verheerlijking van het plattelandsleven en de natuur waren talrijk. Deze beelden leken echter eerder impliciet in de middenveldpublicaties binnen te sijpelen, zoals duidelijk het geval was bij de KAV.

In het vormingswerk dat doelbewust op het wonen was gericht, flirtte de KAV helemaal niet met de boerderij of de hoeve. Integendeel, haar Kommissie Wooncultuur was een pleitbezorger van wat omschreven kan worden als een "getemperd modernisme" dat vanaf de jaren '70 aangevuld werd met enkele retro-elementen. (62) Temperen gebruik ik niet in de betekenis van "verzachten" of "matigen", maar in de zin van een nieuwe "tint" geven, een nieuwe bewerking geven waardoor het een transformatie ondergaat. De leiding van het middenveld vertaalde het modernisme van de avant-garde in een betaalbaar of maakbaar modernisme. Haar binnenhuisontwerpen werden gekenmerkt door een pragmatiek (het aanbod dat aanwezig was in de betaalbare meubelzaak of eenvoudige meubelontwerpen die de doorsnee doe-het-zelver kan maken) en een creatief omgaan met de modernistische vormgeving: een strak lijnenspel, eenvoudig zonder opsmuk, transparantie, de opname van modern comfort, openheid en bewegingsvrijheid. Deze modernistische vormtaal werd echter vormgegeven via warme materialen en kleuren, in de lijn van het Scandinavisch modernisme (Ikea?). Houten en rieten meubelen, langharige tapijten en warme kleuren zoals oranje en rood, waren belangrijke bouwstenen. De KAV hield van de meubels van de winkelketen Meurop, de eerste zaak waar betaalbare meubelen konden gevonden worden met een vrij strakke vorm. In 1976 schoof ze een modelkijkwoning naar voren, die ook gekenmerkt wordt door een modernistische vormtaal, zoals de foto laat zien.

Afb. 9: Foto van de Ideeënwoning van de KAV (Foto uit Magda Broothaerts, 'In Lede staat ons ideeënhuis voor creatieve mensen', V&W, mei 1976, 12).

Naast deze educatieve woonvoorlichting, doken andere impliciete woonmodellen op in de meer algemene artikelen van de KAV. Vooral in haar korte fictieverhalen die regelmatig het blad opristen. Fictie vormt een belangrijke bron voor het doorgeven van betekenissen, beelden en mythevorming. ⁽⁶³⁾ In de fictie van de KAV werd het platteland en het boerenleven regelmatig bewierookt en tegenover het stadsleven geplaatst. Onbedoeld deed de KAV op die manier aan woonvoorlichting. De kortverhalen gaven dus niet noodzakelijk het verenigingsstandpunt weer, maar wel de ideaalbeelden die er circuleerden bij bepaalde fictieschrijvers. Ze gaan vooral in op de expressieve of communicatieve kant van het wonen die leefde bij heel wat mensen. ⁽⁶⁴⁾

Een eerste rist verhalen belichtte de grauwe kant van het stadsleven, zoals een tweeluik uit 1962 over een vrouw die naar een appartement in de stad verhuisde. ⁽⁶⁵⁾ De vrouw had het moeilijk met de geringe woonruimte en de beperkte bewegingsruimte. Ze problematiseerde de vervagende beheersing en begrenzing van de woning. Ze had last van burenlawaai, harde muziek, klakkende hakken of loeiende stofzuigers, en irriterende geuren zoals die van aangebrande aardappelen of boenwas. Het appartement verleende niet die onafhankelijkheid en de intimiteit van een alleenstaande woning. ⁽⁶⁶⁾ De stedelijke context ervoer ze als vijandig: stedelijke anonimiteit, de verfranste Vlamingen die af en toe "bonjour" en "alors" door hun taalgebruik haspelden, de "typische stadsvrouw" die een hoge dunk van zichzelf had, er "excentriek" uitzag en de halve voormiddag "in peignoir" [kamerjas] rondliep. ⁽⁶⁷⁾ Hoge hakken en veel parfum vulden het plaatje aan. De afge-

schilderde “stadsman” vormde de tegenpool daarvan: een grijs figuur met afhanginge schouders die verraadden dat het leven lastig werd gevonden. Kortom, een antistedelijk discours werd opgehangen. Omdat de KAV er zich wel van bewust was dat sommige leden op een appartement woonden, verleende ze in haar educatieve woonvoorlichting wel advies om de vage grens tussen publiek en privaat, en tussen twee private appartementen, te ondervangen. Enerzijds stelde ze materiële maatregelen voor, zoals lopen op pantoffels of het leggen van tapijten, anderzijds gaf ze raadgevingen van sociale aard die erop gericht waren om geschillen met burens te voorkomen. (68)

Nog beter kon men verhuizen naar een woning met tuin of zelfs een boerderijtje op het platteland, was de boodschap van twee andere kortverhalen in *Vrouwenbeweging* (69) Het eerste kortverhaal “Het huis dat uit de Hemel viel” uit 1962 bracht de huizengeschiedenis van een jong koppel, Peter en Anneke, in beeld. In het begin woonde het pasgehuwde koppel heel tevreden in bij één van de ouders op het platteland, een praktijk die toen heel gebruikelijk was. Ze waren er gelukkig met de zon, de bloemen, het lapje grond en de konijntjes in het hok. Als het huis te klein werd, verhuisden ze met hun kinderen naar de stad. Daar bewoonden ze achtereenvolgens enkele huizen met slechts een klein “achterkoertje”. Telkens werden ze gedwongen te verhuizen. Uit de hemel zagen Onze-Lieve-Heer en Maria dat dit vrome, liefdevolle koppel en hun kinderen zonnig hadden en Peter een “hofke” om te tuinieren. Daarom bedacht “de goede God” een plan. Hij zorgde ervoor dat Peter aangesproken werd door een oude, lieve dame wier huis was leeggekomen. Het huis had een “geriefelijke” badkamer en keuken en in de ruime, zonnige woonkamer stond een mooie Vlaamse haard. (70) Er was een tuin met bloemen, een paar fruitbomen, een stukje gazon en een stuk wildernis voor de kinderen. Het moraliserende sprookje eindigde met Anneke die stil fluisterde “’t Komt uit de hemel”, waarop Peter beaamde: “Ja, God is goed”. In dit kortverhaal kwam het landelijke naar boven via de konijntjes, de bloemen, de zon, de boom, de tuin, het gazon en de fruitbomen. De tuin was hier een belangrijk gegeven, maar van een ferme was nog geen sprake. Wel bevatte het ideale huis modern comfort (geriefelijkheden) met enkele typische gezelligheidsmakers, zoals een mooie Vlaamse haard.

Het ideaalbeeld van de woning schoof op naar een nog landelijker type, namelijk een boerderijtje, zoals het tweede kortverhaal “Gehaktballetjes met liefde” uit 1976 treffend illustreert. De protagonist van het verhaal, een vrouw met twee kinderen, bemerkt in de krant haar droomwoning, een gerestaureerde hoeve. Ondanks het gebrek aan middelen, gaat ze de woning bekijken. Ze droomt ervan het “grauwe blok” waar ze wonen met “de verpestende benzinelucht die binnenwalmde als je een raam opende en de vele, maar enge ruim-

ten” in te ruilen voor een leven op het platteland, waar ze de tuin zou wieden, de kippen graan toewerpen en waar haar man Hugo rustig met zijn “pijpe tussen de lippen en verziende blik, het land [zou] aanschouwen”. De woning, een “hoevetje met groenwitte luikjes en een bloementuin”, bevalt haar meteen. Maar hoe zal ze haar man overtuigen? Tot haar verrassing is hij meteen verkocht. Hij valt voor “het grote haardvuur, de eiken balken en de open keuken”. Al hebben ze het geld niet, toch kopen ze het huis. De vrouw gaat ijverig op zoek naar een bijverdienste. Op haar advertentie, waarin ze kinderopvang tijdens de vakantie aanbiedt, ontvangt ze, tussen de vele reacties, een brief van een weduwe met vier kinderen, die tijdens de verlofperiode in het ziekenhuis moet worden opgenomen. Ze smeekt of haar kinderen, die dringend buitenlucht nodig hebben, kunnen komen logeren, ook al kan ze niet betalen. Ontroerd door de brief loopt de vrouw de hele dag te piekeren. Maar ’s avonds komt Hugo trots thuis met een oplossing: hij kan ’s avonds bijverdienen op zijn werk. Als de vrouw hem vertelt over de weduwe, reageert hij: “Zo is het goed. De grootste vreugde is te leven in het besef dat men een ander gelukkig maakt”. Waarop zij antwoordt: “Weet je, weinig geld bezitten is een rijkdom aan dromen en verlangen. Een goede man hebben die je dromen waar maakt, is al wat men kan verlangen”.⁽⁷¹⁾ Dit kortverhaal idealiseerde het hoevetje op het platteland. Aan deze droomwoning werden beelden van landelijkheid gekoppeld: zoals het houden van kippen, het wieden van de tuin (voor de vrouw), de gezonde buitenlucht (voor de kinderen) en het aanschouwen van het land al rokend (voor de man). Deze woning was zelfs overuren waard, althans voor de man, want zijn vrouw deed beter liefdadigheidswerk.⁽⁷²⁾

Hetzelfde gezinspatroon werd gehanteerd bij het fictieve gezin voor de Ideeënwoning van de KAV te Lede, die overigens in hetzelfde jaar als dit kortverhaal werd opengesteld. De naar voren geschoven woonmodellen lagen echter ver uit elkaar. Het boerderijtype was helemaal geen woonmodel in de educatieve woonvoorlichting van de KAV, maar de boerderij was wel al opgedoken als ideale (vakantie)woning in *Vrouwenbeweging*. In een vakantieverslag van een kroostrijk gezin uit 1961, getiteld “Het navolgen waard”, vertelde een vrouw hoe ze met de hulp van vrienden een oude, leegstaande, vervallen hoeve op het platteland had opgelapt en bemeubeld met zelfgemaakte en oude meubelen.⁽⁷³⁾ Naast een goedkope vakantie woning voor de hele zomer hadden ze elke dag melk vers van de koe. Bovendien konden ze genieten van de vruchten van hun tuinarbeid. Dit landelijke leven werd opnieuw als tegenpool van het moderne stadsleven afgeschilderd. “De huishuren zijn niet te vergelijken met die fantastische sommen die ze vragen voor de appartementen ‘met comfort’”, stelde de auteur, en “kunnen kinderen op een appartement op ’t derde of nog hoger van comfort spreken?”.⁽⁷⁴⁾ Bovendien kregen de kinderen

dagelijks te zien hoe de koeien werden gemolken en kaas werd gemaakt. Niet onbelangrijk was in dit verhaal de gezonde en educatieve vakantiebesteding op het platteland. Het samen tuinieren en het opknappen van het huis versterkten niet alleen het familieleven, maar ook de vriendschapsbanden. Deze vakantieform verreed bovendien dat men de kinderen in de vakantie moest uitbesteden bij een kindereem (een meer socialistische wijze van vakantiebesteding). (75)

De KAV had hier twee gezichten. Het woonideaal van de hoeve strookte niet met haar bewuste woonvoorlichting waarin ze pleitte voor een eigentijdse architectuur, ook op het platteland:

“De architectuur van de meeste huizen, voornamelijk op het platteland, gaat terug naar vormen uit het verleden: miniatuurkasteeltjes en nieuwe oude hoeven. Zelfs ook een groot deel van de sociale woningbouw teert gewoon voort op elementen en vormen uit het verleden, die meestal door de huidige techniek voorbijgestreefd zijn en die alleszins niet zijn meegeëvolueerd met de vormgeving zoals ze in andere levensgebieden is tot stand gekomen”. (76)

Ook haar *Vrouw en Wereld* legde een rechtstreeks verband tussen de woning en haar bewoners, zoals volgend fragment uit 1970 getuigt:

“Onze woning, ons interieur is de weerspiegeling van onze opvattingen, van onze levenshouding, van wie we werkelijk zijn. Als we in ons wonen bewust streven naar de uitdrukking van onszelf, dan wordt dit het echte wonen, het menselijke wonen”. (77)

De CMBV besteedde veel minder aandacht aan wooncultuur in vergelijking tot de andere middenveldorganisaties. Zij hield zich liever bezig met de hogere regionen van de kunst, zoals de schilderkunst, de Architectuur met een grote A, de poëzie, enzovoort. In de beperkte artikels over wonen pleitte een binnenhuisarchitecte eveneens voor een sobere en eigentijdse woning. (78) Tijdens de jaren '60 en '70 werden slechts twee woningen van naaldje tot draadje besproken. Ze waren echter ver van sober en eigentijds. In 1960 kwam het “Witte Huis, waar Amerika's ‘first lady’ woont” aan bod, het jaar erop de verbouwing van een bouwvallige hoeve tot een zogenaamde “landelijke woning”. (79) Maar liefst twee artikelen werden aan de verbouwing van de hoeve gewijd, in de vorm van twee brieven van een zekere jurist P. De Fraine. Alles was begonnen in de zomer van 1957 waarin hij met zijn gezin enkele weken mocht doorbrengen “in het statige “Hooghuis” te Nieuwrode, de aloude familiewoning van het geslacht Jacobs, gelegen in een idyllische tuin, op enkele minuten afstand van de enig mooie middeleeuwse waterburcht “Horst” te Sint-Pieters-Rode”.

Vanuit deze vertrekbasis hadden De Fraine en zijn gezin het platteland weten te waarderen. Daarom waren ze op zoek gegaan naar een vervallen hoeve voor hun weekendverblijf. Uiteindelijk stootten ze op een

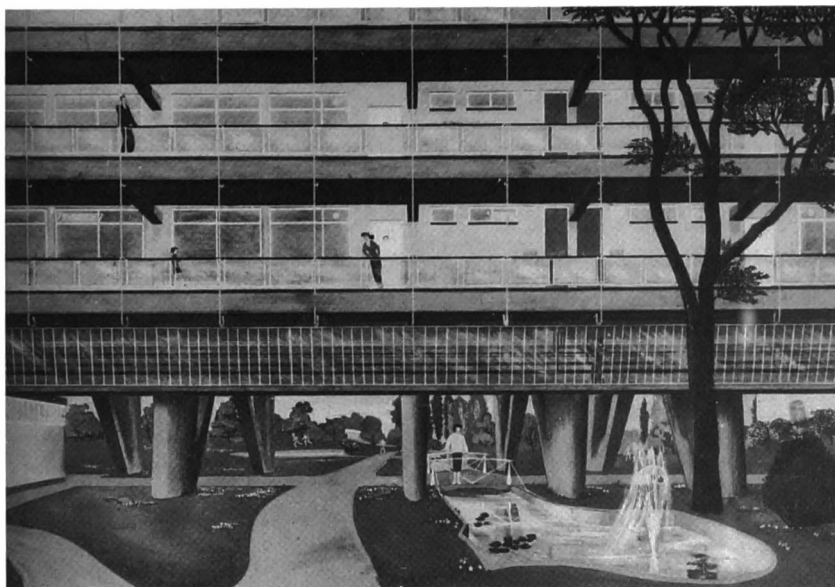
verlaten, totaal vervallen hoeve in het Hageland. Op advies van de architect en de aannemer knapten ze de hoeve volledig op om haar permanent te bewonen. De oude stijl werd geaccentueerd door het openmaken van de zolderingen. De “historiek” van het huis stond in de verbouwing centraal. De oude balken met inscripties werden aangewend voor de versiering. Zo werd men blijvend herinnerd aan het feit dat de “Uilenhoeve” na een brand in 1885 volledig was heropgebouwd. Het dakgebinte werd bewaard, de rest van het dak volledig vernieuwd. De belangrijkste veranderingen betroffen twee brede kapelvensters, meer ramen, het weggakken van een muur voor een bredere woonkamer, het bouwen van een haard in het midden van de woning, het verhuizen van de trap en het ombouwen van een stal tot garage. Rond de hoeve werd een lage tuinmuur gebouwd, zowel uit veiligheidsoverwegingen als ter bescherming tegen de opvallende nieuwsgierigheid van dorpsgenoten. Het geheel, huis en tuinmuur, werd witgekalkt, zodat de hoeve zich inpaste in het “landschap van de Brabantse heuvelen”, zo eindigde hij zijn relaas.

De hoeve werd zo uitgebreid behandeld omdat ze een statussymbool was. Op zoveel mogelijk manieren spreidde De Fraine zijn cultureel kapitaal ten toon. Door te ondertekenen met zijn titel vestigde hij de aandacht op zijn opleiding. Via de vermelding van de ouderdom en de authenticiteit van de woning, claimde hij status. Er werd namelijk aangegeven dat de familie al sinds generaties ter plaatse was gevestigd, en dat ze al lang behoorde tot de hogere kringen. ⁽⁸⁰⁾ Maar ook de authenticiteit van de hoeve droeg bij tot de statusverhoging.

Bij de socialisten was er eenzelfde dubbelheid te bespeuren, maar zij kristalliseerde zich wel uit in twee verschillende bladen die tijdens twee verschillende perioden wooncultuur behandelden. In *Stem der Vrouw*, het ledenblad van de SVV, dat maar tot 1967 relatief uitgebreid over wonen berichtte, ⁽⁸¹⁾ bleef de landelijke idylle totaal achterwege. Hoogstens vermeldde het blad terloops de goedverzorgde tuin die behoorde bij een (sociale) woning in een tuinwijk, zonder dit in een landelijke idylle te plaatsen. ⁽⁸²⁾ Het blad was echter een pleitbezorger van hoogbouw. Vooral in de jaren '50, toen Renaat Braems' hoogbouwproject op het Kiel werd voorgesteld, loofde men appartementen als woonvorm. Nationaal ondervoorzitter Jeanne Verweke stelde in 1953 onomwonden:

“Aan diegenen die beweren dat de woningcomplexen aan het gezinsleven schaden, zeggen wij ronduit niet hun mening te delen. Het gezinsleven heeft de waarde die de leden waaruit het gezin bestaat, het zullen kunnen en willen geven. Een familie van een hoog moreel peil, welke een groot belang hecht aan het gezinsleven, kan zowel in de flatwoning als in de ééngezinswoning haar levenswijze opbouwen.” ⁽⁸³⁾

Afb. 5: Het sociaal huisvestingsproject op het Kiel van architect Renaat Braem (© schets Braem uit 1950 in: STRAUVEN Francis, *Renaat Braem*, architect, Brussel: AMA uitgave (1983))

In de jaren '60 had de discussie hoogbouw versus laagbouw aan actualiteit ingeboet. Wel bleef *Stem der Vrouw* het enige ledenblad van een middenveldorganisatie waar vrij positief over wonen in een (sociaal) huurappartement werd geschreven. ⁽⁸⁴⁾

Dit werd anders in *Golflengte Cultuur*, het ledenblad van de in 1968 opgerichte Centrale voor Socialistisch Cultuurbeleid. Dit orgaan was de opvolger van de Centrale voor Arbeidersopvoeding die zich in het interbellum haast uitsluitend had toegelegd op de militantenvorming van de BSP en gespecialiseerde kaderscholing in de Arbeidershogeschool. ⁽⁸⁵⁾ In zijn ledenblad, dat sporadisch over architectuur en ruimtelijke ordening berichtte, werd massahoogbouw stevig gehekeld. Eenmalig werd een foto van een fermette afgedrukt als tegenpool van een megalomaan flatgebouw. "Waarvan droomt U? Van een hypermodern appartement in deze luxueuze building, of van dit huis op de heuvel temidden van de ongerepte natuur?", vroeg de auteur aan de lezer. ⁽⁸⁶⁾

De auteur had het vooral op de pragmatische speculatiewoningbouw gemunt. Zes jaar later werden niet alleen de appartementen van Etrimo, een bouwpromotor van pragmatische hoogbouw, maar ook de hoogbouwarchitectuur van Braem, kritisch geëvalueerd. Dit gebeurde aan de hand van een bewonersonderzoek over zijn appartementen te Deurne (wijk Bosuil) waaruit bleek dat ze niet in de smaak vielen van zijn bewoners. "Deze architect woont zelf niet in zijn hoogbouwprojecten", voegde *Golflengte Cultuur* eraan toe. "De appartementen verschillen nauwelijks van de gelijkaardige (De Taeye-huisjes) die Braem uitschold. [...] België mag dan misschien wel het lelijkste

WOONCULTUUR

Wij wonen! maar wonen wij?

ARCHITEKT BRAEM AAN HET WOORD

«Elke Belg wordt geboren met een baksteen in zijn maag. Hij wil zijn eigen huis hebben, opgevat volgens eigen normen, want hij is een onverbrekelijke individualist, en veegt dus onbekommerd zijn politieke aan het algemeen nut.

De meeste architecten brengen niet voldoende ethisch besef op om de smaak van het publiek te helpen vormen. Ze liggen er niet wakker van, ze zijn er enkel maar op uit ook de meest stoffe bedenkers van hun klient zo netjes mogelijk op pander te zetten, in de zoete hoop aladus een steeds rijker en omvangrijker klantenkring te verrijden.

Dat is de opinie over de Belg en over de Belgische architecten. Zo zegt R. BRAEM het ook beweert hij:

«België is een schoolvoorbeeld van de neo-kapitalistische konsumptieaansluiting op zijn smalle Bourgeois tot en met. Iedereen hier is door de rijkdom verziekt, besmet met de prestige-besit. Iedereen moet nodig zijn stand hoog houden, het is haast een obsessie om met zijn welvaart te pronken».

Braem's Brochure: «Geen gezonde basis voor ruimtelijke ordening zonder economische democratie en 'bouwen, steden plannen. Is gematerialiseerde politiek. Hij

schrijft in een van zijn talrijke artikelen: «Het komt er op neer dat wij individueel moeten herkoopen, in de vorm van slechts aan de laagste normen beantwoordende levensgoederen: het wonen, het verkeer, maar ook de ontspanning en de cultuur, dat wat door de kapitalistische maatschappij sociaal aan de mens ontzomen werd (licht, lucht, zon, ruimte, stilte, schoonheid en waardigheid) en «dat studebouw en ruimtelijke ordening onder het neo-kapitalisme slechts een mooi etiket zijn op een bedorven waar».

Hij illustreert: «Urbanisatie is dienst aan de gemeenschap, en niet aan enkelingen. Politico-economische knoelertjes staan een gezond urbanisme in de weg. De firma Eirimo, onder leiding van een van de grote partijboezes van de PVV bouw een groot flatgebouw aan de Avenue des Nations te Brussel, vierkant tegen de bepalingen van het plan van aanleg in. Zij wordt veroordeeld tot afbraak. Als alle mogelijkheden tot beroep uitgeput zijn, als er echt geen kans meer bestaat het slopen te vermijden, wijzigt de regering doodleuk het plan van aanleg en schiet aladus haar eigen gerecht in de rug. Eirimo gaat er nu nog een tweede blok naast zetten. Het mag immers. Dat is eigenlijk allemaal onvoorselbaar, maar het gebeurt.

HOE WONEN WIJ ?

Waarvan droomt U? Van een hypermodern appartement in deze luxueuze building, of van dit huis op de heuvel tentedgen van de ongerepte natuur?

Afb. 11: Keuzevraag: "Waarvan droomt U?" (X, "Wij wonen! Maar wonen wij?", *Golffengte Cultuur*, 7 (aug. 1969), 4)

land ter wereld zijn, dat is nog geen reden om er het grootste concentratiekamp van de wereld van te maken», schreef het blad genadeloos. (87) Dit was een ommezwaai van honderd tachtig graden in het socialistische huisvestingsdiscours. (88) De verschillen tussen de socialisten en christendemocraten, zoals die in de parlementaire debatten in de jaren '50 nog waren te lezen, waren enorm uitgevlakt. Terwijl de socialisten zich toen nog opstelden als fervente aanhangers van sociale hoogbouwappartementen, waren ze in de jaren '70 al veel meer te vinden voor kleinschaligheid en kleinere projecten.

1.4 Naar een meer klassieke vormgeving bij de Boerinnenbond

Hoe werd er naar de ferme gekeken door de Boeren- en Boerinnenbond? Hoe reageerden zij op een fenomeen dat het karakter van hun woon- en werkterrein grondig veranderde. Bij de Boerinnenbond, gesteund door de Boerenbond, waren dezelfde twee stromingen te onderkennen.

Na een opstartperiode in de jaren '40, waarin geijverd werd voor de verantwoorde renovatie van hoevegebouwen, kwam de Boerinnenbond vanaf 1953 naar buiten met een eigen ontworpen modelwoning

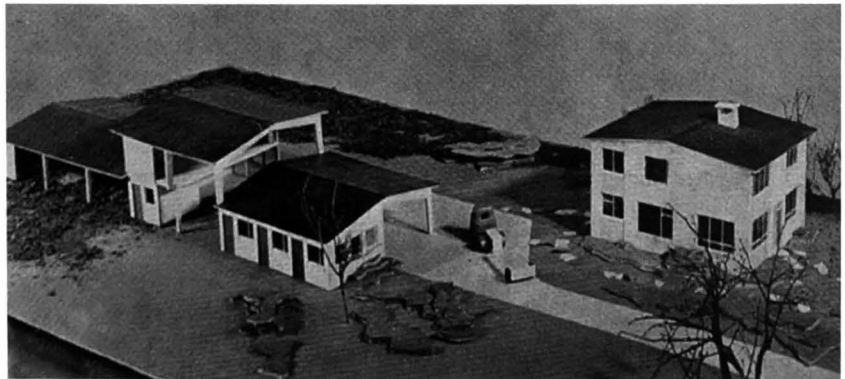
Afb. 12: Voorgevel Huis onzer Dromen 1953 (KADOC- Archief Boerinnenbond)

“Huis onzer dromen”. (89) Deze woning zou omschreven kunnen worden als “gematigd modern”.

Het dak was niet plat, maar wel licht hellend zodanig dat het volwaardige bovenkamers herbergde en nutteloze zolderruimtes elimineerde. De woning had vrij grote ramen zodat er veel licht binnenviel en uitzicht mogelijk was, en de “beste kamer” was verdwenen ten voordele van een kamer voor meerdere doeleinden. De keuken was een kleine,

Afb. 13: Maquette van het Huis onzer Dromen uit 1958 (rechts) met de stallen (links). (BnB, Landelijke woning, Leuven: BnB, Brasschaat: Drukkerij De Bievre (1958), 9).

Afb. 14: Voorbeeldwoning van een landelijk wonend gezin (°1960) en van een landbouwersgezin (°1961), (© Els De Vos).

rationele werkkeuken, die in verbinding stond met de eethoek via een doorgeefkast. De vormentaal sloot aan bij de moderne stallen, zoals een maquette uit 1958 liet zien, maar de woning werd bij de hele plattelandsbevolking, zowel landbouwers als niet-landbouwers, gepromoot. Zo verschilde het huis van een landbouwersfamilie uit 1960 niet wezenlijk van dit van een andere bezochte plattelandsfamilie uit 1959. Deze laatstgenoemde bevatte enkel een ondergrondse garage en de badkamer bevond zich op een andere plaats. ⁽⁹⁰⁾

In het *Huis van Morgen* uit 1962 was de Technische Dienst van de Boerenbond nog een stapje verdergegaan. Het huis bestond uit een soort prefab-pakketbouw die gemakkelijk gemonteerd kon worden. ⁽⁹¹⁾ De bouwwijze was gerationaliseerd.

Afb. 15: Huis van Morgen uit 1962, Lokeren (© Els De Vos, 2003)

Op het einde van de jaren '60 was er een duidelijke kentering in de architecturale vormentaal. ⁽⁹²⁾ De *honderdste voorbeeldwoning* van de Boerinnenbond uit 1968 had een veel "klassieker" uitzicht. Het huis had een zwaar rieten zadeldak met dakkapellen en de relatief kleine raampjes waren onderverdeeld met kleinhouten. ⁽⁹³⁾ Qua typologie had de woning meer gemeen met de villa's of landhuizen uit het interbellum of de jaren '50, dan wel met een boerderij.

Afb. 16: Honderdste voorbeeldwoning van de BnB uit 1968, Lokeren (°1968) Architect Delanghe (privé-collectie)

Afb. 17: Een Nederlands landhuis
(LELIMAN, SLUYTERMAN, *Het
Moderne Landhuis in Nederland,
's Gravenhage: Martinus Nijhoff
(1922), 41*)

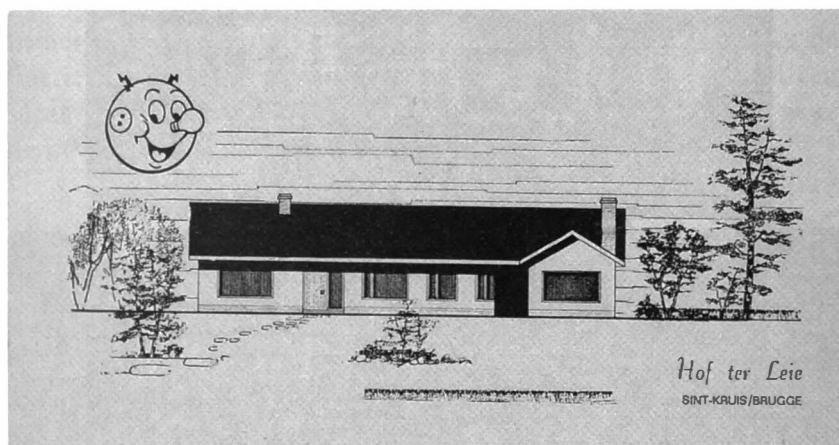
Afb. 18: Een landhuis te
Brasschaat (°1952) architect Van
Grimbergen (DRIES, *Landhuizen
in de Kempen, Antwerpen:
Archis, s.d.*)

Bezoekers van de voorbeeldwoning percipieerden de modelwoning effectief als een villa. De meest gegeven opmerking was immers dat de woning helemaal geen boerenwoning leek, maar wel een villa. ⁽⁹⁴⁾ Toch was deze honderdste voorbeeldwoning volgens de bewoonster wel degelijk een boerenwoning. Ze bevatte immers een achterinkom waarlangs de boer naar binnen kwam. Een afzonderlijke achterinkom waarbij ook sanitaire voorzieningen waren voorzien zoals een douche en uitgietsbak, waren inderdaad elementen waar de Boerinnenbond sterk voor pleitte. De organisatie vond het belangrijk dat landbouwers die van het land kwamen, zich omkleedden en, indien nodig, douchten, alvorens het huis te betreden. ⁽⁹⁵⁾ De verantwoordelijke van de Dienst Wonen van de Boerinnenbond beschouwde de "achterinkom voor een boer eigenlijk 't voornaamste van z'n huis!". ⁽⁹⁶⁾

Ook op andere vlakken was het plan en de inrichting van deze voorbeeldwoning volgens de principes van het *Huis onzer Dromen* uit 1958. Het bevatte bijvoorbeeld een koele berging, een volledig uitgeruste keuken en een vouwdeur tussen de ontvangst- en woonkamer.

In de *honderdvijftigste voorbeeldwoning* was de comfortuitrusting nog verder doorgedreven. ⁽⁹⁷⁾ Deze woning was geselecteerd wegens haar voorbeeldfunctie op het gebied van elektrisch comfort. Alle toestellen waren elektrisch, inclusief de vloerverwarming! Uitwendig zag deze woning er wel iets minder traditioneel uit dan de *honderdste voorbeeldwoning*, maar door haar fameuze zadeldak toch opmerkelijk traditioneler dan de voorbeeldwoningen van het decennium ervoor.

Afb. 19: Brochure 150ste voorbeeldwoning 1970 (*privé-collectie familie 150ste voorbeeldwoning, in bezit van auteur*)

Deze trend naar een meer conventionele vormtaal culmineerde in een zogenaamde prefab “landelijke woning” die het AVV van de Boerenbond in 1975 op de markt bracht. ⁽⁹⁸⁾ Deze woning, informeel door het hoofd van de dienst wooncultuur “fermetje” genoemd, was een sleutel-op-de-deur-woning die een “rustieke” aanblik had. ⁽⁹⁹⁾

de landelijke woning

stijvol en degelijk
functioneel van opvatting en uitvoering
gezellig en aangepast aan uw behoeften

voor u meer informatie over de verschillende typen en mogelijkheden,
schrijf of telefoneer ons
A.V.V. - WONINGBOUW
Postbus 97 - 2005 Laren
Tel. (018) 22 42 01 / 22 79 31 - binnentoestel 29 25

BOERENBOND **de landelijke woning**

Afb. 20: Brochure voor de Landelijke Woning (BB, AVV, 1975)

Was de verschuiving in de richting van een meer traditioneel aan- doende architectuurvormgeving een bewuste koers van de Boerinnenbond? De eerste modellen, zoals het *Huis onzer Dromen* en het *Huis van Morgen* uit respectievelijk 1958 en 1962 waren gebaseerd op modellen die heel bewust voor het publiek van de Boeren- en Boerinnenbond waren ontworpen. Ze ontstonden binnen de diensten van de bond en werden eerst op papier ontworpen vooraleer ze in uitvoering gingen. Uit het empirisch veldwerk bleek dit echter niet het geval met de *honderdste* en *honderd- vijftigste voorbeeldwoningen* die nochtans heel invloedrijk waren binnen, en zelfs buiten de Boerinnenbond. De laatste woning haalde bijvoorbeeld het commerciële tijdschrift *Meubles et Décors* dat over heel België werd verspreid.⁽¹⁰⁰⁾ Een interview met de bewoners van de *honderdste voorbeeldwoning* maakte duidelijk dat hun woning geselecteerd was omdat hun gezin beantwoordde aan het gezochte profiel van een jong, kroostrijk landbouwersgezin. Bovendien selecteerde de Boerinnenbond de voorbeeldwoningen ook op basis van de bewoners. Mensen “met zeer sociale zin”, die “in hun streek aanzien worden als gezellige, eenvoudige mensen” beantwoordden aan het gezochte profiel.⁽¹⁰¹⁾ Dit criterium leek nog belangrijker dan de andere selectiecriteria die betrekking hadden op de woning zelf: een uitwendige vormgeving, kleur en lijn, en een inwendige indeling, inrichting en aankleding die zo esthetisch en verantwoord mogelijk waren. Bovendien moesten de woningen zelf goed kaderen in het geheel van het bedrijf of de omgeving.⁽¹⁰²⁾ Zowel het gezinshoofd van de *honderdste voorbeeldwoning*, als zijn vrouw, waren lid van de Boeren- of Boerinnenbond (wat overigens het geval was met alle bezochte voorbeeldwoningen). Bovendien was de vrouw een bestuurslid van de lokale afdeling. Ironisch genoeg stond dit gezin afkerig tegenover het geprefabriceerde *Huis van Morgen*. Nadat ze het bezocht hadden, hadden ze bewust voor een andere woning gekozen. De bewoonster van de feestwoning liet uitschijnen dat de prefabhuizen van de Boerenbond met een plat dak, zoals het *Huis van Morgen* uit 1962, er te goedkoop uitzagen. Ze beklemtoonde de “tijdloosheid” van haar woning: “’t Is alzo geen modehuis. Ge kunt zo van die dingen hebben, dat ge zo zegt: ‘Het is van dienen tijd.’ Maar dat is zo ietske blijvend”.⁽¹⁰³⁾ Ze verkoos dus iets vertrouwds en geruststellend dat al een tijdje meeding, boven een eigentijdse vormgeving.

Architect Joseph Delanghe was hen aangeraden door de Boerenbond. Door rond te rijden (een veel gedane praktijk in die dagen) en enkele andere huizen van hem te bezoeken, vonden ze in een naburige gemeente de “stijl” waarin ze wilden bouwen. Hoewel hun woning in *Bij de Haard* omschreven werd als “een echte gezellige, landelijke woning voor een gelukkig boerengezin” had hun woning meer weg van een burgerlijke villa die in de naoorlogse publicaties verscheen,

dan wel reminiscenties opriep aan een boerenwoning. ⁽¹⁰⁴⁾ Dit verhaal maakt in ieder geval duidelijk dat de woonvoorlichting van de Boerinnenbond doorspekt raakte met toevalligheden uit de woonpraktijk van de leden. Er was dus heel duidelijk een invloed van de basis (de leden) in de wooneducatie, al was de verantwoordelijke van de Dienst Wonen daar niet zo gelukkig mee.

Godelieve Van Cleemput hield van modern, maar moest schipperen tussen haar eigen moderne opvattingen en de meer traditionele van vele van haar leden.

“Allez, globaal gezien zo, ge had er wel gasten bij die eigenlijk – want ge verschiet er soms van – zo jonge mensen en die waren dan echt voor eigentijdse dingen. [Voor] anderen, dat bestond gewoon niet. Die waren zo in hun leven geroest. Ze wilden verbouwen, ja, en dat moest allemaal gebeuren maar niet te veel centen en zo vlug mogelijk en die kinderen dan, ’t leven moest voort!” ⁽¹⁰⁵⁾

In haar boek *De Landelijke Woning* nam ze noodgedwongen meer “klassieke” elementen op, waar ze commentaar op kreeg uit de architectuurwereld. Een broeder van de architectuurschool Sint-Lucas in Gent had zijn spijt betuigd over de opname van een klassiek aandoende bergkast in haar handboek. Ze vond dit ook jammer, maar had gerepliceerd:

“’Als ik allemaal moderne meubelkes in dat boek zet, hebben de mensen er hun afkeer aan’. [...] ‘k zeg: ‘Ik ben er ook niet voor. ‘k Zou ’t veel liever anders doen maar ja, ge moet met veel rekening houden’”. ⁽¹⁰⁶⁾

In haar eigen woning, ook een voorbeeldwoning, ging ze voor haar eigen smaak: modern, maar met warme materialen en kleuren, zoals

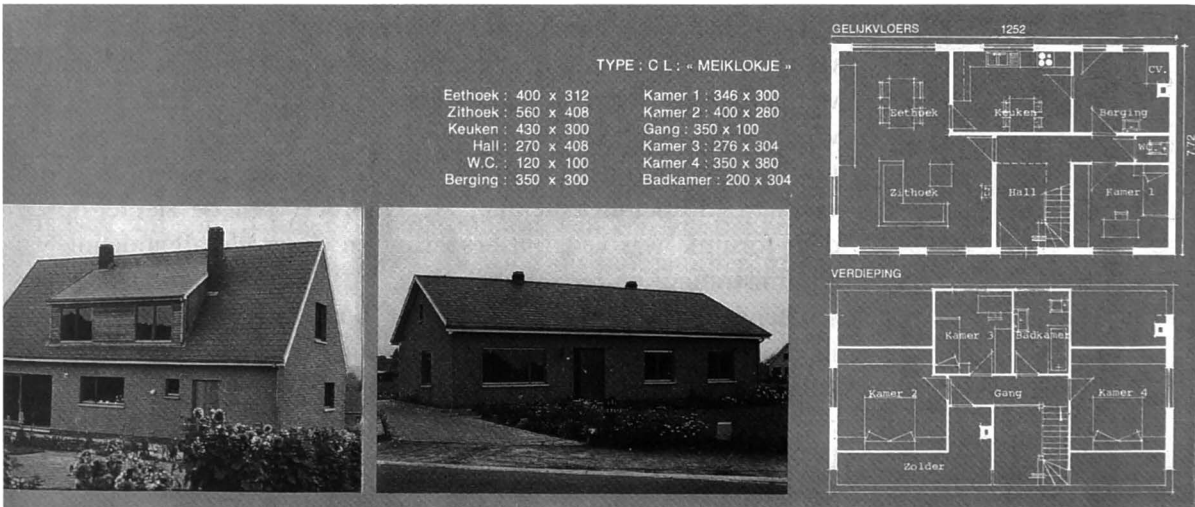
Afb. 21: Zithoek van de woning van Godelieve van Cleemput, 1971 (©Els De Vos, Steenokkerzeel, 2003)

hout en oranje. Een gestileerd kruisbeeld, teruggaand op de primitieve culturen, vulde het geheel aan. De meest voorkomende reactie was: "het interieur is modern en toch gezellig!".⁽¹⁰⁷⁾ Dat deze twee zaken compatibel waren, was voor de meesten blijkbaar een aangename verrassing. Meestal werd modern geassocieerd met koud, koel, kaal en ongezellig.⁽¹⁰⁸⁾

De sleutel-op-de-deur-woning van het AVV uit 1978 was, in tegenstelling tot de voorgaande feestwoningen, wel volledig ontworpen binnen de geledingen van de Boerenbond, maar daarmee speelde de Boerenbond volledig in op een behoefte bij de landbouwers. Velen waren door de schaalvergroting gedwongen te verhuizen, naar een nieuwe hoeve met gemoderniseerde stallen. Het AVV bouwde al voordien stallen en schuren. De "landelijke woning" was enkel een uitbreiding van haar assortiment en een manier om in te spelen op de markt-vraag. De AVV-woning was opgebouwd uit geprefabriceerde wanden van gewapend isolerend argexbeton die vooraf in de fabriek werden vervaardigd en op enkele dagen ter plekke werden gemonteerd. De verdiepingsvloer of het plafond werd ter plaatste gegoten op vooraf vervaardigde betonelementen. Het voordeel van de sleutel-op-de-deur-formule was een tijdsbesparing en de snelle afhandeling van administratieve en technische zaken.⁽¹⁰⁹⁾ In principe waren er verschillende façades mogelijk, maar het "landelijke uitzicht" primeerde in de brochures, wat commercieel gezien een goede zet was. Ook "niet-agrariërs" konden er één bestellen. De woning werd gepromoot als "stijlvol en degelijk, functioneel van opvatting en uitvoering, gezellig en aangepast aan uw behoeften", "mooi door hun stijl en landelijk karakter".

Welke evolutie hadden de plannen van de modelwoning van de Boeren- en Boerinnenbond doorlopen? Het AVV-huis was in eerste instantie ontworpen voor een landbouwersfamilie, aangezien het grondplan geen garage bevatte en het toilet goed bereikbaar was langs de achteringang. De badkamer zat in 1958 nog op de begane grond. In 1975 was die naar boven verschoven. Er konden drie traveeën worden onderscheiden (de garage-, was- en bergplaats-travee, de ontvangst-plaats-living-eethoek-travee en de inkom-wc-traphal-keuken-travee),⁽¹¹⁰⁾ maar zij waren niet allemaal even breed. De doorgevoerde verschuivingen waren meestal in functie van de noden van een landbouwerswoning. De keuken was verbreed tot een volwaardige eetkeuken voor een landbouwersgezin die volgens de verantwoordelijke van de Dienst Wonen gekenmerkt wordt door "veel en grote mee-eters".⁽¹¹¹⁾ Door zijn grootte schoot de keuken uit de travee. De inkom-travee was versmald door de verschuiving van het toilet naar de garage-, was- en bergplaats-travee. Waar in de standaardprefabbouw een garage wordt voorzien, waren in de AVV-woning een extra kamer en

toilet gepland. Deze woning had in de brochures het uiterlijk van een fermette (fermette-stijl), maar haar plan onthult dat de woning in feite als een landbouwerswoning was ontworpen en dus strikt gezien geen fermette was, die werd bewoond door niet-landbouwers. Het gepubliceerde AVV-huis had bijvoorbeeld geen garage (karakteristiek voor landbouwers), terwijl de eigenlijke fermette, die door niet-landbouwers wordt bewoond, een garage als essentieel onderdeel bevat. Want deze groep heeft een auto nodig om het werk en andere voorzieningen te bereiken. Landbouwers hadden ook vlug een wagen, maar zij parkeerden die bij hun andere voertuigen en landbouwmachines, zoals tractoren en pikdorsers. ⁽¹¹²⁾ In de woning zelf namen zij meestal geen garage op, waardoor ze kosten konden besparen.

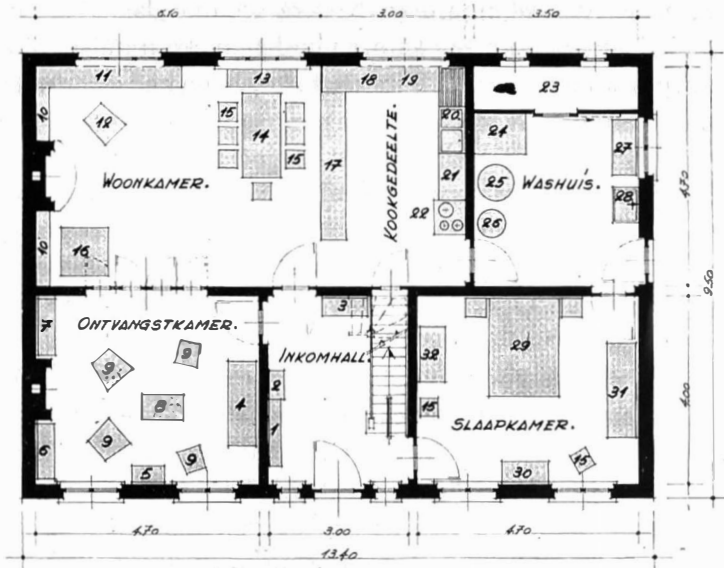

Afb. 22: Grondplan van de landelijke AVV-woning 1975 (brochure AVV, Boerinnenbond, s.d.).

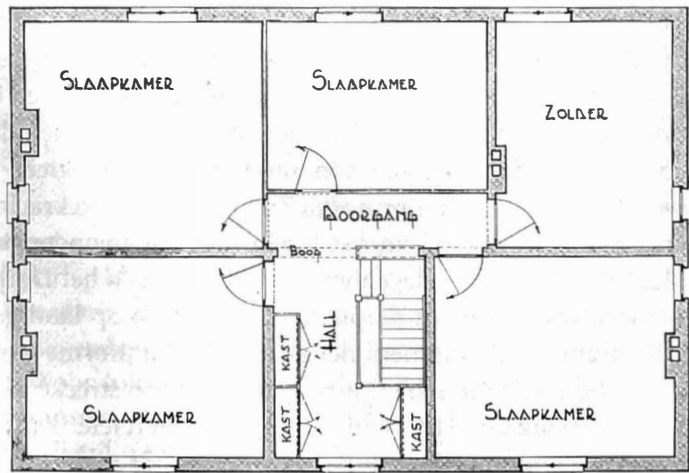
Een vergelijking met het “Huis onze Dromen” uit 1953 en 1958, de twee modelwoningen die de Boerinnenbond volledig had ontworpen, laat zien dat het AVV-huis niet veel verschilde van het “Huis onze Dromen” uit 1953. Slechts enkele verschuivingen waren doorgevoerd. De ontvangstkamer was vervangen door een zithoek. De kleine werkkeuken was vergroot tot een volwaardige eet- of zelfs leefkeuken. De kelderverdieping was afgeschaft ten voordele van een (koude) berging en een toilet was er binnenshuis gekomen, wat overigens al het geval was in het “Huis onze Dromen” van 1958. Maar terwijl het toilet toen in de wasplaats-berging stond, had het in het AVV-huis een eigen plaats verworven, wat de architecturale kwaliteit van de woning verminderde. De positie van het toilet creëerde extra en donkere circulatieruimte. Het bood een weinig aantrekkelijk eindpunt van de gang.

Een vergelijking tussen de tweede verdieping van de modelwoningen uit de jaren '50 en de AVV-woning laat zien dat veel ruimte verloren

Afb. 23: Plannen van het Huis onzer dromen van de Boerinnenbond (1954) (BnB, *De Landelijke woning*, 4de ed., Brasschaat: Drukkerij De Bievre (1958), 18)

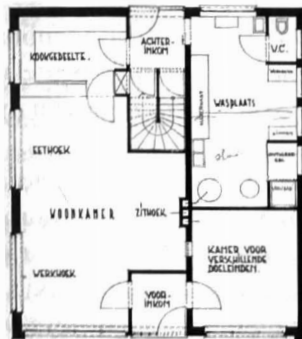

GELIJKVLOERS • HUIS ONZER DROMEN • 1954.

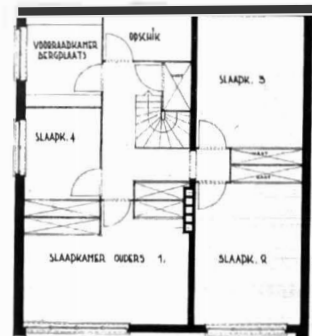

Bovenverdieping van « Het Huis onzer Dromen »

Afb. 24: Plannen van het "Huis onzer dromen" van de Boerinnenbond uit 1958 (BnB, *De Landelijke woning*, 4de ed., Brasschaat: Drukkerij De Bievre (1958), 116-117)

BEGANE GROND. SCHAAL 1:100

VERDIEPING. SCHAAL 1:100

ging in de AVV-woning door het erg schuine dak. ⁽¹¹³⁾ De laatste woning had daardoor een kamer minder en een minder volwaardige verdiepingsruimte. De traditionele vormgeving had de grootte van de kamers verminderd.

De Boerenbond mat zich een heel ambivalente houding aan in het authenticiteitsdiscours. Door het aanbieden van de AVV-sleutel-op-de-deur-woning leverde hij een soort uniform standaardtype over heel Vlaanderen. Op die manier werkte hij het uitvlakken van regionale verschillen in de hoevebouw in de hand. Nochtans gingen er vanaf 1977 in de Boerenbond stemmen op om de oude, streekeigen boerderijen weer te waarderen en op te nemen in het moderne landbouwbedrijf. Het voortouw werd genomen door professor Vic Goedseels, hoogleraar aan het Instituut voor Landbouwwetenschappen van de KU-Leuven die de verschillende hoevetypes in Vlaanderen bestudeerde. ⁽¹¹⁴⁾ Hij pleitte voor de renovatie van oude boerderijen omdat ze de “stille getuigen waren van een intens boerenverleden”. Ze waren de “persoonlijke stempel van ambachtelijke fierheid” en “waardevol agrarisch bouwkundig erfgoed”. ⁽¹¹⁵⁾ Goedseels was geen voorstander van de omvorming van een hoeve tot een zogenaamde “fermette”, zeker niet voor horeca-doeleinden, enkel een verantwoorde integratie van moderne technologieën in oude hoevegebouwen was een optie. ⁽¹¹⁶⁾ Zijn pleidooi werd kracht bijgezet door een tentoonstelling in het Provinciaal Domein te Bokrijk in 1978, een initiatief ter gelegenheid van het Jaar van het Dorp, en zijn studiewerk resulteerde in de publicatie “Hoeven op land gebouwd”. ⁽¹¹⁷⁾ Kortom, op het moment dat de AAV een uniforme woning uitbracht, gingen er andere stemmen op om de oude, streekeigen woningen in verdrukking te redden. De commerciële kant van de Boerenbond ging mee met de modernisering, de andere kant moest het erfgoed van de landbouwers vrijwaren. De bond leek zich met betrekking tot deze materie niet ten volle bewust van zijn janusgezicht.

Tegenover de stedeling hadden de Boeren- en Boerinnenbond een gelijkaardige ambivalente houding. Enerzijds werd de plattelandsbewoner voorgesteld als superieur aan de stadsmens door zijn oprechtheid en diepgaandheid:

“De buitenmens neemt geen genoegen met schijn en façade. Het contact met de aarde en met de natuur richt hem voortdurend naar het echte, het onvervalste. Daar is ook zijn zin voor de achtergrond der dingen. Terwijl een stadsmens, oppervlakkig, al volaan is als hij veel weet, vooral als hij het laatste nieuws weet, zal een buitenmens eerder vragen naar het waarom der dingen. Hij blijft een stukje filosoof.” ⁽¹¹⁸⁾

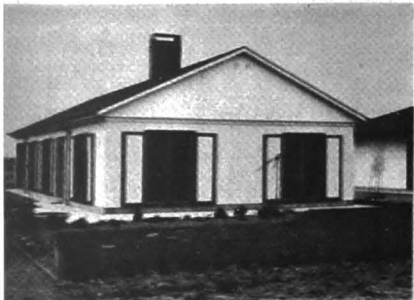
In dezelfde geest beschouwde de Boerinnenbond het als een compliment dat stedelingen hun stadswoning aankleedden met een haardvuur en een zoldering in eiken balken. ⁽¹¹⁹⁾ Ze interpreteerden dat als een manier voor de stedelingen om aansluiting te vinden met het landelijke en hun "drang naar buiten" te symboliseren. ⁽¹²⁰⁾ De leden van de Boeren- en Boerinnenbond werden aangemoedigd om niet onder te doen voor de stedeling. In *De Boer* werd bijvoorbeeld aangeraden om de voortuin, het "sieraad van de hoeve", extra te verzorgen, om aan de "stedelijke burger" te tonen dat hij dit ook belangrijk achtte. ⁽¹²¹⁾ De landbouwer, voor wie de grond in eerste instantie een professionele betekenis had, was kennelijk in concurrentie gekomen met de plattelandsbewoners (al dan niet stedelijke inwijkelingen) die een prachtige tuin aanlegden. De landbouwer, die van oudsher op het platteland woonde, werd blijkbaar geadviseerd om zich te spiegelen aan die "stedelijke burger". De Boerinnenbond had een vergelijkbare houding, zoals de volgende commentaar van een landbouwer in *Bij de Haard* uit 1966 illustreert:

"Geen wonder dat meer en meer stedelingen hun zaterdag en zondag ervoor over hebben om een oud boerderijtje tot iets moois te maken voor hun familieweekends. Maar waarom kunnen wij dat niet die er dagelijks, zelfs levenslang verblijven?" ⁽¹²²⁾ Hun houding was heel ambivalent.

Authenticiteit en eerlijkheid in architecturale stijl was overigens voor de Boerinnenbond geen item. De Dienst Wooncultuur problematiseerde bijvoorbeeld niet het gegeven dat niet-landbouwers in een "imitatie-boerderij" gingen wonen, of landbouwers in een "imitatielandhuis". Integendeel, ze moedigden dit fenomeen zelfs impliciet aan. De Dienst Wooncultuur rapporteerde bijvoorbeeld enthousiast en zonder de minste ironie over een prefab-voorbeeldwoning in "typische boerderijstijl met kleine slagluiken, een vooruitspringende schouw in metselwerk en een pannendak" die werd bewoond door een bediende en een doktersassistente. ⁽¹²³⁾ "Aangezien zij beiden uit werken gaan was het onmogelijk traditioneel te bouwen", lichtte het blad toe. Met "traditioneel" doelde de vereniging op de bouwwijze, en niet op het uitzicht (zie afbeelding). ⁽¹²⁴⁾

Het enige spoor van discussie over authenticiteit in *Bij de Haard* vonden men in een oproep uit 1967. ⁽¹²⁵⁾ Toenmalig voorzitter Juliana Lievens vroeg daarin naar de mening van de lezers over een discussie die gerezzen was naar aanleiding van de voordracht "Stijl en sfeer in ons gezinsleven". Terwijl de Boerinnenbond de mening toegedaan was dat er tussen een boerenwoning en een woning van een landelijk wonende geen verschil diende te zijn, meenden bepaalde toehoorders dat de eigen aard van het boerenleven niet verloren mocht gaan. Aangezien op haar oproep geen reacties werden gepubliceerd, mag aangenomen worden dat de leden er niet van wakker lagen.

IS SYSTEEMBOUW – PREFAB-BOUW DE TOEKOMST ?

Zowat vanuit gans Vlaanderen komen van onze leden dezelfde vragen : Is prefab-bouw goed? Is hij goedkoper dan traditionele bouw? Zijn er bijzondere voordelen aan? Bijzondere nadelen?

Er is zo maar niet met een « ja » of een « neen » op te antwoorden. Wij willen hier alleen maar enkele bedenkingen in het midden brengen, waaruit ieder dan naar eigen situatie, de besluiten moet trekken.

1) Bouwkosten.

Het is een feit dat bouwen en verbouwen op dit ogenblik zeer duur komt en dat de rentevoet voor eventuele leningen zeer hoog ligt.

Daarom moet uitgezien naar het goedkoopste. Men steide grote verwachtingen op de prefab als factor voor kostprijsverlaging in de bouwsector. Maar men speculeerde op fabricatie in zeer grote massa's, standaardmaten en modulewerk.

Ondertussen kwamen steeds nieuwe firma's bij, ieder prefabriceerde zowat naar eigen opvatting van maten, materialen, isolatie, enz. zodat hier weer niet van eenheid (= productieprijzverlaging) sprake kon zijn. En zo mogen wij zeggen dat de prijs van een goede prefab-bouw nog steeds niet zoveel lager ligt dan de goed bestudeerde traditiebouw.

2) Is prefab goed en degelijk?

Ook op dit gebied is er veel verschil. Kennis van materiaal en gezond verstand kunnen hier reeds een gedeeltelijk antwoord geven. De meeste systemen zijn echter nog te jong om van ervaring en tijdsbeleving te kunnen getuigen. Er zijn er echter wel enkele die al met jaren ervaring hebben bewezen dat ze goed zijn. Zo schreven wij in « Bij de Haard » in 1957 reeds over een geprefabriceerde woning in Schilde, van een systeem dat reeds vele jaren in Duitsland werd toegepast. We komen op dit bouwstelsel hier nu nog eens terug.

Wat zijn de voordelen van een prefab-bouw?

Wel, ze zijn zeer waardevol.

In een goede prefab mag men zijn eigen woonachats aanbrengen, rekening houdend natuurlijk met de module van het systeem.

Maar voor de verdere uitwerking heeft men geen

Afb. 16: Van boven naar onder: fermette stijl, Franse stijl, classicisme (X, "Is systeembouw-prefab-bouw de toekomst?", *BdH*, (1971) 6, 36)

De hoofddoelstelling van de Dienst Wonen was de leden te helpen bij het bouwen en inrichten van een goede, praktische en comfortabele woning ongeacht het uitzicht. De leden werden vooral bewust gemaakt van de zaken die belangrijk waren bij de inrichting of verbouwing van een woning. ⁽¹²⁶⁾ Daarbij had de Dienst Wonen respect voor de smaak van de leden, want hij trachtte een zo breed mogelijk plattelandspubliek te bereiken, getuige onder meer de benaming "landelijke woning". Pas in 1987 zou Gerda Mouton, de opvolgster van Godelieve Van Cleemput, de meervoudigheid van het begrip "landelijk wonen" problematiseren:

"Het roept bij verschillende mensen verschillende ideeën op. [...] Velen denken spontaan aan een bepaalde vorm of een uiterlijk kenmerk of aan de "fermette" (namaakboerderijtje)". Landelijk

wonen verwijst in dit boek, enkel naar de ligging van de woningen, nl. in een landelijke omgeving". (127)

In het handboek onder haar redactie, getiteld "Met de natuur als buur", sloeg ze een meer "ecologische richting" in door onder meer woningen met hoge densiteit, zoals rijwoningen, op te nemen in haar handboek.

Maar voor de jaren '60-'70 kan gesteld worden dat de Boerinnenbond, aangemoedigd door de leden en gesteund door het ministerie van landbouw, heeft bijgedragen tot de promotie van de fermette. Ook architect Delanghe erkende dit, maar hij was zich wel bewust van de afkeuring die dit bij architecten, inclusief zichzelf, teweegbracht. Hij nam een verdedigende houding aan: "Met goede bedoelingen!" (128) Het esthetische was voor de bond niet de hoofdzaak, maar wel de "efficiency". Zelf had hij in zijn praktijk altijd voorrang gegeven aan "efficiënt en praktisch, geen luxe" en daarom had de Boerinnenbond op hem een beroep gedaan.

1.5 Rustiek voor Rijk der Vrouw

Rijk der Vrouw bezong de charme van een opgeknapte hoeve het vaakst. De getransformeerde oude hoeve werd in het blad een "rustiek huis" of een "landhuis (onzer dromen)" genoemd. Ze was in eerste instantie heel geschikt als weekend- en vakantiehuis. Het "landhuis" werd als een universeel droombeeld voorgesteld: "Om het even of het in de Vlaamse vlakte staat, of op een Engelse hei, in Normandië of in de Ardennen, altijd spreekt het tot onze verbeelding en worden wij erdoor aangetrokken". (129) Vlaamse connotaties waren hier niet te bespeuren. Een constante in de transformatieverhalen was het behoud van de balkenzoldering, of ten minste toch de "eeuwenoude hoofdbalk", en de "traditionele haard" die gezelligheid bood. Gemakkelijke zetels, gordijntjes van rustiek cretonne, vaatwerk opgehangen aan de muur, enzovoort, vervolmaakten het plaatje.

Naast deze resem gezelligheidsmakers, werd ook aan het noodzakelijke "modern comfort" gedacht. Bij het zoeken naar een oud verlaten hoevetje op het platteland, raadde *Rijk der Vrouw* aan om te letten op de bereikbaarheid met de auto en de afstand tot het werk. Op die manier had men relatief gemakkelijk toegang tot de stedelijke voorzieningen. Verder werden een uitgeruste keuken en badkamer met stromend water als onontbeerlijk gezien. Omdat de toevoer van water en gas niet altijd evident was, reikte het blad daarvoor oplossingen aan, zoals het steken van waterputten, het aanleggen van een voorraad gasflessen, enzovoort. Het moderne comfort werd zo "rustiek" mogelijk ingekleed. De gezelligheid werd gecreëerd door oude ornamenten die door hun geschiedenis voor een zekere charme zouden zorgen.

Voor *Rijk der Vrouw* was het opknappen van een hoevetje een regelmatig terugkerend onderwerp, maar het was slechts één van de vele "opknappverhalen".⁽¹³⁰⁾ Daarnaast waren er ook het oude huis uit 1850, de drie samengevoegde voormalige vissershuisjes op de Balearen, het huisje in de Provence of de villa uit 1930.⁽¹³¹⁾ Vooral vanaf de tweede helft van de jaren '70 werden de locaties steeds exotischer. Maar zij beperkten zich niet tot landelijke locaties, getuige het loftverhaal over de ombouw van een loods tot appartement uit 1976.⁽¹³²⁾ De promotie van verbouwing van hoeves en loodsen gebeurde op dezelfde manier, zonder moralisering. *Rijk der Vrouw* benadrukte voor beiden de aantrekkelijke aspecten die weliswaar verschillend waren. Het rustieke huis was vooral "warm", "naïef", "charmant", "gezellig", terwijl de loft "ruim" en "helder" was.

In tegenstelling tot de katholieke middenveldorganisaties gebruikte *Rijk der Vrouw* niet de term landelijk, maar wel "rustiek". Voor haar was dit veeleer een stijlaanduiding dan een associatie met het plattelandsleven.⁽¹³³⁾ "Rustiek" was één van de meest besproken stijlen, waartussen men kon kiezen.⁽¹³⁴⁾ Een antistedelijk discours kende het vrouwenblad niet. Wel werd de zogenaamde "rustieke stijl", die vaak op eenzelfde lijn met oude meubelen werd geplaatst, als een tegenpool voorgesteld van de "moderne" stijl. Typerend was de volgende reportage over twee jonge koppels die hun eerste woning inrichtten.⁽¹³⁵⁾ Het ene koppel ging voor een moderne flat. Zij hielden van helle kleuren (hardgroen, rood, oranje, felroze en geel), strakke vormen en rechte lijnen. Zij waren allebei heel perfectionistisch, maar wel vindingrijk om hun interieur aan te kleden. Het appartement van het andere koppel dat zich in een oud herenhuis bevond, werd volgens het vrouwenblad "rustiek" aangekleed. Dit koppel hield van voorwerpen met een ziel. Zij waren erg gesteld op meubelen met een eigen geschiedenis en op "barokke voorwerpen".⁽¹³⁶⁾ Daarom zochten ze op zolder naar geschikte meubelen om hun woning aan te kleden. Ze hielden bewust het "klassiek plan" aan, zoals het salon en de eetkamer gescheiden door een beschot, de slaapkamer, de keuken en de badkamer. Een modernistisch "open plan" was niet aan hen besteed.

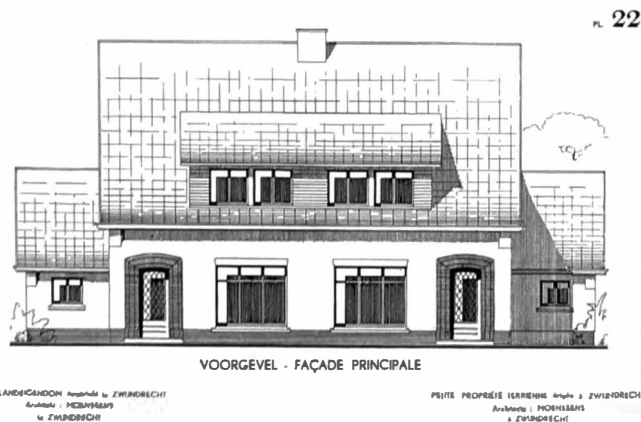
Nieuwbouwwoningen in een fermette-stijl moedigde *Rijk der Vrouw* niet bijzonder aan, maar voor de liefhebbers, gaf het wel volop doe-het-zelf tips, zoals volgend advies voor een "rustiek plafond":

"Een plafond met zichtbare balken [...] brengt in elke kamer een intieme, warme sfeer, die u zonder moeite ook in uw woning kunt scheppen, zelfs op plafonds van beton. Want zo'n vals plafond, bestaande uit houten plankjes en balken kunt u zelf gemakkelijk plaatsen. [...] En – een niet te versmaden detail – het zal u niet veel meer kosten dan een gewoon vals plafond van latwerk".⁽¹³⁷⁾

Door het “tijdloze” paste de rustieke stijl, volgens het blad, bij “alle tijden” en dus ook bij het verleden. Elke stijl was voor het vrouwenblad evenwaardig en had zijn eigen karakter en “bekoorlijkheid”.⁽¹³⁸⁾ Voor de “rustieke stijl” was dit vooral zijn intimiteit en warmte.

1.6 Van “landelijke esthetiek” naar zware prefabricatie bij de NMKL

De overheid promootte eveneens een landelijke esthetiek en dit uitte zich op diverse manieren. In het naoorlogse huisvestingsbeleid domineerde de voorkeur van de christendemocraten voor het wonen buiten de grote agglomeraties in losstaande eengezinswoningen.⁽¹³⁹⁾ De affiche van de CVP uit 1946 “Geluk in ’t gezin, geluk in ’t land”, met op de achtergrond een kleine fermette spreekt boekdelen.⁽¹⁴⁰⁾ In veel verkavelingvoorschriften werd een sterk hellend dak voorgeschreven en werden de raamopeningen aan banden gelegd.⁽¹⁴¹⁾ Vanaf 1966 kreeg de Dienst Wonen van de Boerinnenbond overigens enkel nog subsidies van het Ministerie van Landbouw als de lessen “een landbouwerskarakter” droegen.⁽¹⁴²⁾ Maar één van de belangrijkste actoren in de verspreiding van het landelijke ideaal als een goede middelmaat was de Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendom NMKL. De landmaatschappij bouwde op relatief grote schaal woningen op het platteland. Deze woningen hadden alle moderne comfort, maar hun vormgeving moest “de landelijke esthetiek” vrijwaren.⁽¹⁴³⁾ Deze traditioneel uitzierende esthetiek werd vrij rudimentair gedefinieerd in een aantal normen, zoals de beperking tot twee bouwlagen boven de grond, het verbod op blinde gevels, een dakoversteek van minimum 20 cm en de klemtoon op eenvoud. Maar vooral via een bundel typeplannen communiceerde de NMKL haar zienswijze. Op allerlei wijzen promootte de NMKL het wonen op het platteland. Ook tweede verblijven werden tot het begin van de jaren ’70 gesteund omdat ze de modernisering ervan in de hand werkten, wat alle plattelandsbewoners ten goede kwam.⁽¹⁴⁴⁾

Afb. 26: Typeplan nr. 22 van de NMKL (privé-collectie Bruno De Meulder)

In de hoop de prijzen te drukken, de bouwtijd te verkorten en zo het bouwritme op te drijven, sprong de NMKL vanaf het midden van de jaren '60 op de kar van de geprefabriceerde woningbouw. ⁽¹⁴⁵⁾ De eerste proefnemingen met prefabricatie gebeurden in 1965. Tussen 1970-1972 werd voorrang gegeven aan de geïndustrialiseerde bouwprocedés. In 1972 richtte de NMKL het druk bezochte kijkdorp in Limal op waar een staalkaart aan prefabwoningen te bewonderen viel. ⁽¹⁴⁶⁾ Het gebruik van prefabricatie begon de landelijke esthetiek te ondergraven. De woningen kregen een meer industrieel uiterlijk. Daardoor verliet de maatschappij haar oorspronkelijke vormgeving. Aan het uiterlijk van de prefabwoningen besteedde de maatschappij relatief weinig aandacht. In de jaarverslagen vermeldde de NMKL de kostprijs van de woningen, de bouwmethode en het aantal gerealiseerde woningen. Ook de inplanting en stedenbouwkundige variatie werd belangrijk geacht, maar de uitwendige vormgeving kwam niet ter sprake. De kostenbesparing door prefabricatie en rationalisatie stond voorop. ⁽¹⁴⁷⁾ De NMKL droeg dus in de jaren '50-'60 vooral bij tot het verspreiden van een "landelijke esthetiek", terwijl ze vanaf het midden van de jaren '60 de motor werd van de prefabricatie van de woning waarvan de prefabricatie uitwendig zichtbaar was.

De NMKL-bewoners waren minder enthousiast over het meer industriële uitzicht van hun woning. ⁽¹⁴⁸⁾ Via de vormgeving trachtten ze het uitzicht te 'verzachten'. Het meest extreme voorbeeld in mijn veldwerk vormde de woonpraktijk van een gezin uit de wijk Haneveld te Grimbergen. Het gezin bewoonde een NMKL-woning van het type bungalow (zie figuur). De heer des huizes, een ambtenaar met het diploma A2 mechanica, had de prefabwoning binnenin volledig "rustiek" aangekleed. Hij had er een "rustieke haard" in gemetseld met eiken balken en een open haard. Omdat zijn moeder een open haard had en hij dit altijd gezellig had gevonden, had hij er zelf ook één gestoken. Iets later had hij het plafond vervangen door een zogenaamd "rustiek plafond". Zijn vrouw verduidelijkte:

"Die balken, dat hadden we gezien bij een nonkel van hem. En dat wou hij ook. Vooral omdat dat paste met de open haard. Voor mij ... Nu ja, ik vond dat dan ook goed".

Tweemaal was de heer des huizes, en dus niet de vrouw des huizes zoals journalist Struye suggereerde, de initiatiefnemer geweest. Hij had aangedrongen op een open haard en "rustiek plafond". De tuin-kabouters en de losse rustieke decoratieve elementen waren het initiatief van zijn vrouw, een poetsvrouw van beroep:

"Ja, dat komt ook van mij. 't Is te zeggen. 'k Heb dat van mijn dochter gekregen voor moederkensdag. Maar 'k had wel gezegd dat ik dat mooi vond. 'k Vind dat wel mooi, maar niet te veel hé! Twee hebben we er. We gaan veel wandelen. En dan kijk ik altijd naar de tuinen

Afb. 27: Open haard en 'rustiek plafond' (©Els De Vos, Grimbergen, 2004)

voor de ideetjes. En bij sommige staat er veel te veel. Dan is dat te druk". (149)

De andere beeldjes en rustieke elementen had de vrouw geknutseld in cursussen van de KVLV. Deze knutselwerkjes bekleedden voornamelijk de "tentoonstellingstafel" in de woonkamer, maar ook in de tuin waren er te vinden: "Nu staan er twee eendjes, die heb ik onlangs bij KVLV gemaakt". Diverse leden van de Boerinnenbond hadden een dergelijke, zelfgemaakte buitendecoratie. (150)

De vrouw droomde nog van een vijvertje in de tuin voor de "romantiek". Maar haar man, die verondersteld werd dit aan te leggen, ontzag zich dit werk.

Afb. 30: Tuinkabouter en prefabwoning vanuit de tuin (woning Van den Aarden, 1962) (©Els De Vos, Lokeren, 2003)

Afb. 29: Zijgevel van de bungalow. Bemerkt de slechte visuele relatie tussen het huis en de tuin. Geen enkel raam geeft uit op het grootste stuk gazon. (©Els De Vos, Lokeren, 2003)

Over de buitenafwerking van de NMKL-woning, die bestond uit betonnen prefabpanelen met zichtbare keitjes, was de familie minder tevreden. Met bloemen trachtte de vrouw des huizes het kale te compenseren, maar het gezin had nog een “voorzetsteentje” overwogen: “Dat zou wel schoner zijn”. Maar financieel had het gezin het er niet voor over. Ze hadden de NMKL-woning gekocht omdat hun budget deze woning aankon, zodat ze voor iets samen gespaard zouden hebben op het einde van hun leven. Het verschaftte hen een gevoel van onafhankelijkheid. ⁽¹⁵¹⁾ Maar de vrouw had graag een rood gevelsteentje gezien “omdat je dat veel ziet. Dat is hier meer van de streek”. ⁽¹⁵²⁾ Het gezin wilde niet speciaal doen, maar aansluiten bij de goede middenmaat. De open haard had de man thuis gezien, het “rustieke plafond” bij een oom en voor de tuin deed men tijdens wandelingen in de buurt inspiratie op. Zijn vrouw hield wel van “een beetje rustiek”, zoals ze het noemde:

“Voor mij moet het niet te modern zijn. [...] ‘k Hou van hout. Dat is niet te lomp. [...] Waarom? Dat is warmer. Een beetje rustiek is warmer. Modern vind ik koud”. ⁽¹⁵³⁾

Het rustieke, het landelijke was dus een manier om te voldoen aan een behoefte tot warmte en gezelligheid. Het werd in oppositie geplaatst met het moderne.

De prioriteit voor dat gezin was het feit dat de aankoop van deze losstaande woning haalbaar was:

“We zijn gaan kijken en dat stond ons meteen aan. Het was een kans dat we dat konden kopen. Het was haalbaar. Dat we het kunnen kopen met ons twee, dat geeft meer zekerheid later. En het is vrijstaand. Dat vonden we ook beter”. ⁽¹⁵⁴⁾

Al hadden ze het interieur aangekleed met een “rustiek plafond”, levenskwaliteit stond boven hun wens om de woning volledig in een rustiek kleedje te kleden door een rood voorzetsteentje:

“Dat zou wel schoner zijn. Maar we zijn rap tevreden. We hebben er jaren voor gespaard en gaan voor kwaliteit in ’t leven”. ⁽¹⁵⁵⁾

Al verkoos dit koppel een vrijstaande woning en zeiden ze zo tevreden te zijn dat ze niet meer wilden verhuizen (al wonnen ze 6 à 8 miljoen), toch zijn er elementen die wijzen op een mindere levenskwaliteit. Op een bepaald moment was de vrouw depressief geraakt omdat ze weinig vrienden had en zich geïsoleerd voelde. Op aanraden van kennissen had ze zich aangesloten bij de KVLV in een wat verderop gelegen dorp. Zo was ze er weer bovenop geraakt. De auto (het gezin had er twee vanaf het moment dat de kinderen naschoolse activiteiten volgden) was in dit geval een essentieel onderdeel geworden om de sociale behoeften van deze bewoonster te kunnen invullen. Dit kan er op wijzen – al is de ruimte niet volledig determinerend en kunnen er ook andere factoren hebben meegespeeld – dat de geïsoleerde ligging van

het huis in een vrij geïsoleerde wijk toch niet zo ideaal was. Maar het gezin leek zich daar niet volledig van bewust. Het belangrijkste was dat ze een eigen huis hadden verworven en zich zo onafhankelijk voelden.

1.7 De paradoxale kwaliteit van de fermette

De respondenten lagen in ieder geval niet wakker van het authenticiteitsvraagstuk. Zij beoordeelden hun woning volgens andere maatstaven zoals de mate van gezelligheid en warmte, de grootte, de intimiteit (losstaande woningen waren daarom geliefder), de praktische indeling, de goede ligging, het comfort en de investeringswaarde. De kwaliteit van de fermette lag in haar ambivalentie. Ze stond buiten de stad: aan de stadsrand, in een verkaveling, aan een steenweg of in een stuk open landschap, maar via de auto geraakte de bewoner snel in de stad. Ze verschaftte de bewoner een tuin, rust en een gevoel van onafhankelijkheid. ⁽¹⁵⁶⁾ De rustieke vormgeving versterkte dat aspect. Ze zorgde mentaal voor warmte en intimiteit. Tegelijk kon de fermettebewoner genieten van allerlei comfort dat aanvankelijk voor de stedelingen was weggelegd. Elektriciteit, gas, televisiedistributie, postbedeling, enzovoort, kwamen tot in of tot aan het huis en dankzij de auto, een onmisbaar element voor de fermettebewoner, kon hij ook genieten van stedelijke faciliteiten. In deze dubbele, bijna paradoxale kwaliteit, die Ebenezer Howard al in 1898 onderkende in zijn tuinstadmodel, lag de kwaliteit van de fermette.

De reclame voor de AVV-woning belichtte dit uitstekend. Haar promotiefolder verenigde de twee tegengestelde polen moeiteloos: het moderne comfort (“degelijk, functioneel en aangepast aan uw behoeften”) en de vormelijke gezelligheidsaspecten (“stijlvol, gezellig, mooi, landelijk”). ⁽¹⁵⁷⁾ Het belang van de individuele mobiliteit die bijdroeg tot het comfortaspect bleef onderbelicht, wat verklaard kan worden doordat de folder zich in eerste instantie tot landbouwers richtte, voor wie woon- en werkplaats samenvielen. Maar afgezien daarvan, zette deze folder volledig in op de paradoxale kwaliteit van de fermette die haar maatschappelijk en cultureel zo operatief maakte.

De bewoners wilden niet opvallen, maar zich uiterlijk althans verbinden met en respect afdwingen van de omgeving. Tegelijk mocht het niet al te buitensporig kosten. Er moest een zekere “gepastheid” zijn. ⁽¹⁵⁸⁾ Deze evenwichtsoefening tussen spaarzaamheid en verspillen, tussen comfort en luxe, werd voor het eerst door de burgerij aangenomen op het einde van de negentiende eeuw. ⁽¹⁵⁹⁾ Vergelijkbaar met de burgerij was de fermettebewoner niet bekommerd om de echtheid van de dingen en keek hij “in zijn open houding, niet enkel naar de architectuur van het verleden, maar tevens naar de moderne con-

structiematerialen en technieken".⁽¹⁶⁰⁾ Daardoor maakte hij gebruik van alle paradoxale mogelijkheden die er op de markt waren en was hij modern.⁽¹⁶¹⁾ Hij was niet modern op de manier die de modernisten hanteerden, namelijk het verleden volledig van zich afschudden om de toekomst onbevangen en moedig tegemoet te treden. Hij koos echter om modern comfort te combineren met een vormentaal die refereerde naar het verleden of een boerderij waarmee hij zijn behoefte naar geborgenheid, verbondenheid, tradities en ongerepte trachtte in te vullen.⁽¹⁶²⁾ De vormentaal van de fermette kan gelezen worden als een vormentaal die het drukke, hectische stadsleven wil ontvluchten en terugkeren naar het gezonde buitenleven.⁽¹⁶³⁾ Het lijkt een manier van de bewoner om wat premoderne rust en eenvoud te vinden. Vele landbouwers gingen zich op hun beurt, al dan niet aangemaand door de Boerinnenbond, met de fermettebewoners meten door ook hun woning en voortuin extra te verzorgen en te decoreren. De keuze voor een villastijl, zoals bij de bewoners van de honderdste voorbeeldwoning, lijkt hun aspiratie naar een trapje hoger op de sociale ladder te uit te drukken.⁽¹⁶⁴⁾

Dit artikel geeft aan dat de woonvoorlichting van de zuilgebonden middenveldorganisaties begon te verdampen. Ze raakte verweven en verstrikt met woonverlangens en -beelden uit de reële woonpraktijk, al bleef er een educatieve grondtoon aanwezig. Maar het middenveld droeg bij tot de popularisering van de fermette en het opheffen van de standsverschillen tussen de woningen van diverse bevolkingsgroepen. De ene organisatie was zich daar wel bewuster van dan de andere. De Boerinnenbond koos bewust een middenweg tussen de eigen woonvoorkeuren en die van de leden, terwijl bij de KAV de woonverlangens van onderuit en vanuit de consumptiemaatschappij impliciet via de fictie binnenslopen. De NMKL lijkt een uitzondering te vormen. In de jaren '70 deed de maatschappij niet meer mee aan de promotie van de fermettestijl, al was dit geen bewuste keuze, maar veeleer het gevolg van een andere constructiewijze. Veel bewoners ondergroeven echter de "industriële" vormgeving in de mate van het mogelijke door bijvoorbeeld een voorzetsteentje of een zogenaamd "rustiek plafond". Op die manier zochten ze aansluiting bij de bouwpraktijken uit de eigen omgeving en volgden ze hun eigen smaak.

BIBLIOGRAFIE

1. Een deel van dit artikel is verschenen als DE VOS Els, HEYNEN Hilde, "Shaping popular taste: the Belgian Farmers' Association and the fermette during the 1960s-1970s", *HomeCultures*, 4 (2007) 3, 237-260.
2. Zie: HUYSEGEMS Filip, "Fermettegem", *De Standaard*, 1-2 maart 2008, 14. Zie ook de vele reclames, zoals van de firma Villas Charmette, die kijkwoningen tentoonstelt: www.villascharmette.be (06.02.08).
3. STRUYE Johan, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket, Suppl. Knack Magazine nr. 40, (1974), 26-30; HOSTE, *Bouwen op het platteland*, Standaard-Boekhandel (1947), 27-30; HEYNEN Hilde, "Geborgenheid en ontheemding", LOECKX André, NEUCKFRMANS Herman, DILLEMANS Roger (eds.), *Wegwijs wonen*, Leuven: Davidsfonds (1993), 25-28; ICKX Wonne, *De fermette*, ongep. scriptie, Burg. Ir.-architect, UGent (1998).
4. Meer over de Britse initiatieven: GASKELL S. Martin, *Model Housing*, London & New York: Mansell Publishing Limited (1987), 180; WOODHAM, "Design and everyday life at the Britain Can Make It Exhibition", *Journal of Architecture*, 9 (2004) 4, 463-476; CHAPMAN, HOCKEY, "The Ideal Home", CHAPMAN, HOCKEY (ed.), *Ideal Homes?* London, New York: Routledge (1999), 1-13. Meer over het Franse initiatief: ROSS Kristin, *Fast Cars, Clean Bodies*, Cambridge, London: The MIT Press (1995), 87; CLARISSE Cathérine, *Cuisine*, Bésançon Cedex: Les Editions de l'Imprimeur (2004), 137, SEGALÉN Martine, "The Salon des Arts Ménagers, 1923-1983", *Journal of Design History*, 6 (1994), 267-275. Meer over Duitse woonvoorlichting: ANDRITZKY Michaël, "Balanz zwischen Heim und Welt", FLAGGE Ingeborg (ed.) *Geschichte des Wohnens 5, Von 1945 bis heute*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart (1999), 615-686. Selectie van de berichtgeving in België: J.P., "Parijs, het 'salon des arts ménagers'", *HV*, 6 (1953) 4, 249-252; FLOUQUET, "La foire internationale du meuble à Cologne", *LM* (1960) 3, 85-88, 95-96; X, "Le salon des Arts Ménagers", *LM* (1961) 3, 67; FLOUQUET, "La foire internationale du meuble à Cologne", *LM* (1962) 2, - 60-63, 66. Op de meubelbeurs van Chicago na, was de meubelbeurs van Keulen de grootste ter wereld.
5. BERVOETS Liesbeth, OLDENZIEL Ruth, "Vrouwenorganisaties als producenten van consumptie en burgerschap", *TSEG*, 2002/3, 273-300; OLDENZIEL, e.a., "Het huishouden tussen droom en werkelijkheid", SCHOT J.W., e.a. (eds.), *TIN, IV*, Zutphen: Walburg Pers (2001), 110-116; BERENDSEN Marja, VAN OTTERLOO Anneke, "Het 'gezinslaboratorium'", *TSEG*, 28 (2002) 3, 108; OLDENZIEL Ruth, "Huisvrouwen, hun strategieën en apparaten", OLDENZIEL, BOUW (eds.), *Schoon genoeg!*, Nijmegen: SUN (1998), 9-29.
6. VAN MOORSEL Wies, *Contact en controle*, Amsterdam: SUA (1992), 10-11; CIERAAD Irene, "Milk bottles and model homes" *Journal of Architecture*, 9 (2004) 4, 431-444.
7. In Wallonië legde het zuilgebonden middenveld zich veel minder toe op wooncultuur. Zeker vanaf het midden van de jaren '60 werd dit onderwerp nog weinig aangeraakt.
8. DE VOS Els, "Hoe zouden we graag wonen?" *Woonvertogen en -praktijken in de jaren '60-70 in Vlaanderen*, ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008). Dit proefschrift kwam tot stand binnen de FWO-projecten "'Zijn werk, haar huis' Onderzoek naar de sociale vertaling van architectuuropvattingen over 'wonen' in Vlaanderen" en "Ontwikkeling van een wetenschappelijk model van het dagelijkse wonen vanuit een architectuurtheoretisch perspectief" met als promotoren Hilde Heynen, Leen Van Molle, Veerle Draulans, Patrick Pasture en André Loeckx.
9. Zie doctoraten: DE CAIGNY Sofie, *Bouwen aan een nieuwe thuis*. Ongep. proefschrift, Doctor in de Geschiedenis, KULeuven (2007) en FLORE Fredie, *Lessen in Modern Wonen*. Ongep. proefschrift, Doctor in de Ingenieurswetenschappen: Architectuur, UGent (2006).
10. Zie ook: THEUNIS Katrien, *De zoektocht naar een Belgisch woonproject*, ongep. doctoraatscriptie, Burg.Ir.-arch, KULeuven (2008). Tegenwoordig zijn een meer hedendaagse stijl en de pastoriestijl (die in feite hetzelfde als de fermette is, maar een trapje hoger), populairder. X, "Fermette is dood", *De Standaard*, okt. '05, 11.

11. Brochure "Bouwen en wonen in Vlaanderen in de jaren 90", aangehaald in: ICKX, *De fermette*, ongep. scriptie, Burg. Ir.-architect, UGent (1998), 47.
12. Dit kan afgeleid worden uit de advertenties en de beeldtaal. Momenteel gaat het minder goed met de fermette, zie bijvoorbeeld: X, "Fermette is dood", Bijlage bij *De Standaard*, okt. 2005, 11; HUYSEGEMS, "Fermettegem", *De Standaard*, 1-2 maart 2008, 14.
13. "Fermette – 1690; dim. de 3.ferme. Techn. Ferme de faux-comble ou de lucarne. ... Ferme qui soutient un barrage mobile sur un cours d'eau. Fermette. –1941; dimin. de 2. ferme. Petite ferme servant de maison de campagne." Legran Michel, Rey-Debove Josette and Rey Alain (ed.), *Le petit Robert*, Montréal: Dicorobert (1993), 909.
14. De woningen met varkensstallen of ander kleinvee werden niet als fermette aangeduid. SCHUITEN, *Avoir sa maison et son jardin*, Bruxelles: Vanderlinden (1941), 112- 113, 124.
15. Robert Schuiten pleitte voor een herbronning van de landelijke traditie. STRAUVEN, "Schuiten Robert", VAN LOO (eds.), *Repertorium van de Architectuur in België*, Antwerpen: Mercatorfonds (2003), 501.
16. De eerste keren dat de term tekstueel werd gevonden: VAN AERSCHOT, "Overwegingen bij een duivenhok", A+, (1973) 2, 21; STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket, (1974) 40, 26-30.
17. Voor deze rijwoning die een hoeve kon worden: DE CAIGNY Sofie, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, ongep. proefschrift, Doctor in de Geschiedenis, KULeuven (2007), 294.
18. VAN AERSCHOT Paul, "Overwegingen bij een duivenhok", A+, (1973) 2, 20.
19. De houten onderverdeling die op de beglazing (en tegenwoordig zelfs al tussen de beglazing aangebracht wordt, wordt in vakjargon kleinhouten genoemd.
20. Deze vormgeving, met uitzondering van het karrenwiel, werd reeds gepredikt in het Interbellum door Edward Léonard. Zie bijvoorbeeld: LEONARD m.m.v. BB en Vlaamse Toeristenbond, *Bouwen in het Dorp en op het Land*, (1928), 32.
21. DE MEULDER, "Fermette", DE CAUTER (eds.), *Het kleine lexicon van het Vlaamse (architectuur-)landschap*, De Singel, Vlaams Bouwmeester, VAI: Antwerpen, Brussel (2003), F.
22. Sleutel-op-de-deur-woningen zijn woningen die men uit een catalogus koopt. Ze worden volledig afgewerkt afgeleverd.
23. De handtekening van een architect was verplicht sinds de wet van 20 februari 1939. Dit om te vermijden dat mensen of maatschappijen zo maar iets, naar eigen goesting, bouwden. De Orde van Architecten is opgericht op 16 mei 1963 om dit te controleren, "L'Ordre des architectes", LM, (1963) 7, 200.
24. Meer over dit manifest in: DELEU Luc, *Postfuturismus?*, Wommelgem: Den Gulden Engel (1987), 76. Deze ophefmakende daad leidde tot zijn ontslag uit de Orde van Architecten. BEKAERT Geert, *Hedendaagse architectuur in België*, Tiel: Lannoo (1995), 149-150.
25. MONTIJN Ileen, *Naar buiten!*, Amsterdam: SUN (2002), 174.
26. Online eyclopedie: <http://www.encyclo.nl/begrip/Boerderette> (12.04.2008)
27. MONTIJN Ileen, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam: SUN (2002), 175.
28. ICKX Wonne, *De fermette*, ongep. scriptie, Burg. Ir.-architect, UGent (1998), 52-53.
29. Ibidem.
30. De films die werden gemaakt waren *De Vlaschaard* (1943), *de Boerensymfonie* (1944), *Waar het groeide* (1956), *Het Meisje en de Madonna* (1958), *Onschuldig verlangen* (1958), *Leven en Dood op het land* (1964), *De Grote Eenzaamheid* (1975), enzovoort. Voor meer gegevens, zie VAN MECHELEN, "Het beeld van de boer in de Vlaamse film", PIL (ed.), *Boeren, burgers en buitenlui. Voorstellingen van het landelijk leven in België vanaf 1850*, Leuven: UPers Leuven, (1990), 89-112. Voor een diepere studie over deze Vlaamse televisie-series, zie: EMMERY, "Paradijsvogels op het platteland", ongep. werktekst, 6/09/2007.

31. DHOEST, "Quality and/as national identity", *European Journal of Cultural Studies*, 7(2004) 3, 311.
32. Ibidem, 313-316.
33. HOSTE, *Bouwen op het platteland*, Antwerpen, Utrecht: Standaard Boekhandel, W. De Haan N.V. (1943), 17.
34. Ibidem, 18.
35. Zie uitgebreid beschreven in: DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, ongep. proefschrift, Doctor in de Geschiedenis, KULeuven (2007), 299-315. Zie ook: UYTENHOVE, "Internationale inspanningen voor een modern België", SMETS (ed.), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel: Gemeentekrediet van België (1985), 56-57.
36. BRAEM Renaat, *Het leukste land ter wereld*, Leuven: Davidsfonds (1968), 45-46.
37. VAN ISACKER Karel, *Het land van de dwazen*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel (1970), achterflap.
38. Ibidem, 34-35.
39. Ibidem, 35-36.
40. De bestaande machtsstructuren werden toen aangevallen. Zie hoofdstuk in: DEVOS Els, "Hoe zouden we graag wonen?" *Woonvertogen en -praktijken in de jaren '60-70 in Vlaanderen*, ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008), 16-57.
41. STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket. Supplement Knack Magazine n° 40, (1974), 26-30. Deze artikelen waren het jaar ervoor in de Knack Magazine verschenen; VAN AERSCHOT Paul, "Overwegingen bij een duivenhok", A+, (1973) 2, 20.
42. Een porte-fenêtre is een openslaande glazen deur. STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket (1974), 29.
43. STRUYE Johan, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket (1974), 29.
44. "De Vlaamse intellectueel, de young executive, woont tegenwoordig in een boerderij, punt uit. Wie nog geen ferme bezit, bij voorkeur nog onder de rook van de stad en in de onmiddellijke omgeving van de snelweg, durft haast geen vrienden meer te vragen voor het weekend". STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket (1974), 26-27.
45. STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*. Bouwen in België, Knack Pocket (1974), 29.
46. Ibidem, 30.
47. Zie Documentatie KAV lesschema's Wooncultuur: het huisraad en Eigentijdse wooncultuur, Stichting Lodewijk de Raet, KADOC, Archief ACW, arr. Kortrijk, 3.4.1.3.2.4. HEYNEN, "The jargon of Authenticity. Modernism and Its (Non)political Position", KALM, RUUDI (eds.), *Constructed Happiness*, Estonia: Estonian Academy of Arts & Authors (2005), 10-27; HEYNEN, "Questioning Authenticity", *National Identities*, 8 (2006) 3, 287-300; DE CAUTER, "De opstand van de authenticiteit", HEYNEN, e.o. (eds.), 'Dat is architectuur', Rotterdam: 010 (2001), 681-685.
48. STRUYE, *De pastoor wist wat goed was*, Knack Pocket. Supplement Knack Magazine, (1974) 40, 26-30.
49. Dit beklemtonden vooral de architecten die voor de Stichting-Lodewijk De Raet spraken.
50. Dit verhoog, zie: DE CAUTER, "De opstand van de authenticiteit", HEYNEN, e.a., 'Dat is architectuur', Rotterdam: 010 (2001), 681.
51. HUYSEGEMS, "Fermettegem", *De Standaard*, 1-2 maart 2008, VERMEULEN, "Countryside in the Flanders Diffuse City", *Oase*, (2002) 60, 105; COHEN, "La vie Rêvée des Belges", MIN. De LA COMMUNAUTE FRANCAISE DE BELGIQUE, Les îles flottantes. Biennale Di Venezia, Bruxelles: Ministère de la Communauté française de Belgique (2002), 6-8; HEYNEN, "Geborgenheid en ontheemding", LOECKX, NEUCKERMANS, DILLEMANS (eds.), *Wegwijs wonen*, Leuven: Davidsfonds (1993), 25-28.

52. DE CAUTER, "Fermette-esthetiek"; DE CAUTER (ed.), *Het kleine lexicon van het Vlaamse (architectuur-) landschap*, De Singel, Vlaams Bouwmeester, VAI: Antwerpen, Brussel (2003), F.
53. In het Nederlandse architectuurtijdschrift *Wonen-TA/BK* vestigde gerenommeerd Belgisch architectuurcriticus Geert Bekaert in 1970 de aandacht op de "blijkbaar onverzoeerbare" kloof tussen het standpunt van de architect en de bewoner". BEKAERT, "Architect en architectuur", HEYNEN, e.a. (eds.), *'Dat is architectuur'*, Rotterdam: 010 (2001), 443-446.
54. Dit waren de drie termen die ze zelf gebruikten. Interview Van den Broeck.
55. "M: Een overreactie van 't een naar 't ander. V: Ja, ja, ... Ja, we hebben wel gezocht in ons leven, moet 'k zeggen. M: 't Heeft een tijd geduurd voor dat ik het [huis] terug goed vond. E: En misschien dat je dan ook dacht, met de nieuwe ideeën, o, we moeten in 't stad wonen, allemaal bij elkaar, meer met meerdere mensen samen? M: Euh, ja, we waren wat geneigd van inderdaad zo ... V: ...communes ja. M: Bijna ja...V: Jaja, dat heeft ook wel in onze gedachten geleefd hé. M: Bijna, we waren... beïnvloed, zeer sterk beïnvloed door die periode". Interview Van den Broeck.
56. VAN AERSCHOT Paul, "Overwegingen bij een duivenhok", *A+*, (1973) 2, 20.
57. Ibidem.
58. Deze herwaardering van de traditionele volksarchitectuur werd gestuurd door Sibyl Moholy-Nagy, Amos Rapoport en Bernard Rudofsky. Bernard Rudofsky in het MOHMA heeft een lans gebroken voor de herwaardering van de vernaculaire architectuur via een tentoonstelling in het MOHMA, genaamd "Architecture without architects". Deze tentoonstelling kwam in 1968 naar Brussel, waar ze niet onopgemerkt bleef zoals we verder zullen zien. RUDOFSKY, *Architecture without Architects*, New York: Doubleday (1964), 157.
59. "Deze vormentaal ontleent hij meestal zonder schroom of archeologische bekommernis uit alle vakken van het architectuurarsenaal omdat een bepaalde vorm, stijl of stijlfragmenten een historische of uitheemse, zij het geromantiseerde realiteit oproept waarin hij, zoals het hem door de media van deze tijd wordt gesuggereerd, de vervulling van zijn behoeften meent te herkennen". VANAERSCHOT, "Overwegingen bij een duivenhok", *A+*, (1973) 2, 20.
60. Interview met het hoofd van de Dienst Wonen van de Boerinnenbond: Godelieve Van Cleemput, Steenokkerzeel, 08/03/2004.
61. X, "Onze 100e voorbeeldwoning", *BdH*, (1968) 10, 24-27; Brochure 100ste woning KADOC KVLV-archief, nr. 39; DIENST WONEN, "Onze 150e voorbeeldwoning", *BdH*, (jun. 1970), 35-37; VANDEWEERDT, "De 150e voorbeeldwoning van De Boerinnenbond", *DB*, 4 (juli 1970), 15; "Huis van een landbouwer", *Meubles & Décors*, (okt. 1970) 854, 58-59.
62. Zie beschrijving van FLORE Fredie, *Lessen in Modern Wonen*, ongep. proefschrift, Doctor in de Ingenieurswetenschappen: Architectuur, deel 1, UGent (2006).
63. Sommige auteurs merken dit op voor Tv-fictie, maar voor geschreven fictie in de ledenbladen was dit niet anders. Ondanks hun beperktere bereik, waren deze vulgariserende verhalen heel uitnodigend en vol van betekenissen. BARTHES, *Mythologieën*, Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers (1975), 314; DHOEST, "Reconstructing Flanders", *Communications*, 28 (2003), 257-258; EMMERY, "Paradijsvogels op het platteland", ongep. werktekst, 6/09/2007, 3; SPIGEL, "Media homes", *International Journal of Cultural Studies*, 4 (2001) 4, 385; SILVERSTONE, *Television and everyday life*, London, New York: Routledge (1994).
64. De conditionele betekenis slaat op het materiële geheel van een woonsituatie (kostprijs, reisduur naar het werk, vloeroppervlakte, ...). De Expressieve betekenis staat voor de betekenis die ervan uitgaat door zichtbaarheid of reputatie. DE WIJS-MULKENS, *Wonen op Stand*, Amsterdam: Het Spinhuis (1999), 7.
65. JARDA, 'Appartementsperikelen', *Vb*, sept 1960, 12-13 en Tjarda, 'Appartementsperikelen', *Vb*, oktober 1960, 23.
66. Intimiteit werd al met de Engelse term "privacy" benoemd. De term "privacy" raakte in opgang door de woonsociologie. De eengezinswoning werd in de woonsociologie gewaar-

deerd wegens de begrenzing en beheersing van de ruimten, de intimiteit en de materiële en persoonlijke zekerheid die tot uiting komt in het duurzaam bezit van de woning. Zie SIMON, "Sociologie en woning", LE, (dec. 1964), 457-460.

67. De identificatie van het stadsleven met de verfranste burgerij en adel die werden voorgesteld als "hooghartige onnensen met kapsones" onderkende historicus Rien Emmery eveneens in zijn discoursanalyse van de Vlaamse TV-fictie. Hij baseert zich daarvoor op het werk van Alexander Dhoest. EMMERY, "Paradijsvogels op het platteland. De genese van een folkloristische dorpsidylle op de Vlaamse televisie (1953-1980)", ongepub. werktekst, 6/09/2007.

68. Zie bijvoorbeeld: X, 'Bewoont u een appartement?', *Vb*, aug. 1962, 26-27.

69. T.A., "Het huis dat uit de hemel viel", *Vb* (1962) 1, 16-17; VAN STRATEN, "Gehaktballetjes met liefde", *V&W* (1976) 6, 32-33.

70. Voor een afbeelding van een Vlaamse haard, zie BnB, *De Landelijke woning*, 2de ed., Leuven: BnB (1954), 70, afbeelding rechts.

71. VAN STRATEN- DIERYCKX, "Gehaktballetjes met liefde", *V&W*, (juni 1976) 6, 33.

72. Dit troffen we ook in de eerste excursie aan.

73. X, "Het navolgen waard", *Vb*, (febr. 1961), 32-33.

74. X, "Het navolgen waard", *Vb*, (febr. 1961), 32-33.

75. X, "Het navolgen waard", *Vb*, (febr. 1961), 32-33.

76. DOMI, "Wonen, onze woning toont wie we zijn", *V&W*, (1970) 1, 12-13; DOMI, "Eigentijds wonen", *V&W*, (feb. 1970), 18-19.

77. DOMI, "Wonen, onze woning toont wie we zijn", *V&W*, (1970) 1, 12-13; DOMI, "Eigentijds wonen", *V&W*, (feb. 1970), 18-19.

78. Zie bijvoorbeeld: DE KEYZER, "Binnenhuisarchitectuur", *VM&B*, (1962) 1, 12; DETURCK, 'Even nadenken over wonen', *DVMG*, (1970) 3, 16-17.

79. HENRY B., "Het Witte Huis, waar Amerika's first lady woont", *VM&B*, (dec. 1960) 12, 28-31; DE FRAINE, "Van bouwvallige hoeve tot landelijke woning", *VM&B*, (mrt. 1961), 13-15; DE FRAINE, "Van bouwvallige hoeve tot landelijke woning II", *VM&B*, (dec. 1961).

80. Dergelijke bevindingen werden ook gemaakt in: DE WIJS-MULKENS, *Wonen op Stand*, Amsterdam: Het Spinhuis (1999), 37.

81. Zie hoofdstuk 2 in: DE VOS Els, "Hoe zouden we graag wonen?" *Woonvertogen en -praktijken in de jaren '60-70 in Vlaanderen*, ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008), 58-123.

82. "En de tuin, wanneer het om een van de huizen uit een tuinwijk gaat, zal keurig onderhouden worden. Van zijn kant, komt de vader tevreden en gelukkiger [dan toen het gezin nog geen sociale woning had] naar huis na de dagtaak. Hij stelt de warme atmosfeer van het gezin op prijs. Hij stelt ook meer belang in de opvoeding van zijn kinderen en voelt de behoefte zichzelf meer te ontwikkelen. Hij werkt mede aan het onderhoud van de hof, tenzij zij dit helemaal voor eigen rekening neemt". OSNOWICZ, "Beter wonen betekent beter leven," *SdV*, (1960) 11, 5-7.

83. Dit deed ze in het kader van een studiedag te Brussel. VAN DER VEKEN, "Is hoogbouw een oplossing?", *SdV*, (1953) 8, 6-7.

84. Zie bv. OSNOWICZ Rebecca, "Beter wonen, betekent beter leven. De invloed van de sociale huisvesting op het gezinsleven en het Gedrag van de Mens", *SdV*, (1960), 5-7; MAGNIETTE Christiane, "Over jute en stropapier", *SdV*, (1964) 2, 23; VANDERVEKEN Willem, "Bejaardenzorg en huisvesting. Probleem van deze tijd.", *SdV*, (1967) 4, 17-18, 20.

85. DE WEERDT, "Een beter leven voor onze kinderen", DE WEERDT (red.), *De dochters van Marianne*, Antwerpen-Baarn/Gent: Hadewijch/ Amsab (1997), 158-159. In het interbellum had de centrale een aantal bladen uitgegeven waarin woondecoratie, huishouden en de krottenproblematiek werden behandeld, maar na de Tweede Wereldoorlog was dat niet

meer het geval. Toen concentreerde ze zich op andere onderwerpen zoals toneel, literatuur, film of sport. JANSSENS, BLADT, *75 jaar Centrale voor Arbeidersopvoeding*, Brussel: CSC (1986). Voor werking tijdens interbellum: DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, ongep. proefschrift, Doctor in de Geschiedenis, KULeuven (2007), 59.

86. Zie bijvoorbeeld: X, "Wij wonen!", *Golfengte Cultuur*, 7 (aug. 1969), 4; X, "Zo wonen wij overmorgen", *Golfengte Cultuur*, (sept 1969) 8, 4; DE CLEEN, "Braem: nog niet van deze tijd", *Golfengte Cultuur*, (mrt. 1973) 50, 8.

87. DE CLEEN, "Braem: nog niet van deze tijd", *Golfengte Cultuur*, 50 (mrt. 1973), 8.

88. X, "Wij wonen!", *Golfengte Cultuur*, 7 (aug. 1969), 4; X, "Het CSC-congres sprak zich uit", *Golfengte Cultuur*, (apr. 1972) 39, 3.

89. BnB, *Oude Boerenwoning*, Leuven: Van Huyck (1944); BnB, *De Boerenwoning*, Leuven: Van Huyck (1945). Voor de eigen modelwoning, zie: BnB, *De Landelijke woning*, 1ste ed., Brasschaat: Drukkerij De Bievre (1953).

90. Zoals we in het vijfde hoofdstuk aantoonde, zat ze bij de landbouwers aan de achtergang.

91. X, "Gisteren waren we op bezoek in het huis van morgen", DB, (6 jan. 1962) 1, 9; X, "Goed wonen", *BdH*, (apr. 1967), 14-15, 20-21.

92. DIENST WONEN, "Onze 100e voorbeeldwoning", *BdH*, (okt. 1968), 24-27, BnB, folder-tje 100ste voorbeeldwoning (1968).

93. DIENST WONEN, "Onze 100e voorbeeldwoning", *BdH*, (okt. 1968), 27.

94. Interview bewoners van de 100ste voorbeeldwoning.

95. Zie bijvoorbeeld: BnB, "Landelijk Wonen", 6de ed., Leuven: BnB (1967), 145. Zie ook: DENISE, "Nu we een bad hebben", *Bij de haard*, (1963) 12, 38-39.

96. Interview met het hoofd van de Dienst Wonen van de Boerinnenbond: Godelieve Van Cleemput, Steenokkerzeel, 08/03/2004.

97. DIENST WONEN, "Onze 150e voorbeeldwoning", *BdH*, juni (1970), 35-37.

98. De woning werd ontwikkeld in 1972, had enkele proefprojecten, maar werd pas geproeft in 1975. BB, "Woningbouw nu ook in de A.V.V.", *LL*, (15/05/1975) 5, 17; VULSTEKE, "100ste landelijke woning A.V.V.", *DB*, (13/05/1977) 19, 26.

99. Interview Godelieve Van Cleemput.

100. Dus ook het Franstalig gedeelte. X, "Huis van een landbouwer", *Meubles & Décors*, (okt. 1970) 854, 58-59.

101. Dat blijkt uit volgend verslag: KADOC, archief BB/organisatiediensten, 28C, VAN CLEEMPUT Godelieve, Verslag van vergadering "Stof voor huisvesting en huishoudtechniek" (huishoudtechnische staf), 21/02/1974.

102. Ibidem.

103. Interview bewoners honderdste voorbeeldwoning.

104. DIENST WONEN, "Onze 100e voorbeeldwoning", *BdH*, (okt. 1968), 27.

105. Interview met Godelieve Van Cleemput.

106. Ibidem.

107. Ibidem.

108. Interview De Busschere: "Er zijn mensen die zeggen: "Da's toch kaal hé!". Zie ook: Interview Hamerlinck, Interview Smidse, Interview Snellings-Van Renterghem, Interview Smidse.

109. Bij de enige bezochte prefabwoning op privé-initiatief, was de verlossing van de administratieve en technische rompslomp de reden waarom ze met een prefabfirma Delmulle in zee waren gegaan. Interview Van Thorre.

110. Eenzelfde geleding duidt André Loeckx aan in de plannen van de prefabwoningen van een concurrerende firma Delmulle. LOECKX, "Wonen uit de fabriek", VAN HERCK, AVER-

MAETE (eds.), *Wonen in welvaart*, Rotterdam, Antwerpen: 010, VAI/CVAa, (2006), 232-235.

111. De Boerinnenbond stemde de keuken af op de specificiteit van het landbouwersmilieu dat bestond uit "grote eters", "moeders die niet van de slankste zijn" en helpende dochters (nog geen mannen). BnB, *De Landelijke woning*, 2de ed., Leuven: BnB (1954), 40. Zie ook in het vierde hoofdstuk van mijn doctoraat: DE VOS Els, "Hoe zouden we graag wonen?", ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008).

112. Zie ook in hoofdstuk 6 van mijn doctoraat: DE VOS Els, "Hoe zouden we graag wonen?", ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008).

113. De modelwoning uit 1953 had nog geen bovenverdieping.

114. W. V., "Stop verminking hoevegebouwen", DB, 23-12-1977, 47, 21; Wouters, "Het restaureren en renoveren van hoevegebouwen", DB, (09-06-78) 23, 21; X, "Tentoonstelling 'Boerderijen renoveren' te Bokrijk", DB, (05-08-77) 30, 17; X, "Boerderijen renoveren' een toekomst voor ons verleden, een verleden voor onze toekomst", DB, (02-09-77) 33, 21.

115. GOEDSEELS, "Oudere boerderijen: een rijkdom voor onze hedendaagse landbouw?", tekst van een lezing in bijlage bij een brief aan Lievens, (02.01.1979). (uit archief van Godelieve Van Cleemput).

116. WOUTERS, "Het restaureren en renoveren van hoevegebouwen", DB, (09-06-78) 23, 21.

117. GOEDSEELS, VANHAUTE, *Hoeven op land gebouwd*, Leuven: BB (1978).

118. VERHULST, "Stad en buiten. Twee werelden", *BdH*, (1970) 3, 20-21.

119. Ibidem.

120. "Ook de buiten sijpelt door in het stadleven. De vele jongehuwden van het platteland die zich in de stad gaan vestigen om een zaak te beginnen of omdat zij er hun werk hebben ... zij brengen iets van de geest van de buiten in de stad. Vandaar dat de stadsmens, zeer merkbaar, de buiten heeft ontdekt. Het feit dat programma's als 'voor de boer en tuinder' in de stad zeer veel worden bekeken en er populair zijn, zegt toch iets. Ontspanning en verlof gaat voor de stadsmens onafscheidelijk gepaard met de gedachte: "weg uit de stad". Tot in zijn eigen stadwoning vinden we de drang naar buiten. Tot in zijn eigen stadwoning vinden we de drang naar buiten. Waarom anders dat haardvuur en die zoldering in eiken balken. Vanwaar komt anders zijn droom van een week-en huisje en die visvijver en - voor de rijken - het paard of de jacht?" VERHULST, "Stad en buiten. Twee werelden", *BdH*, (1970) 3, 20-21.

121. MEEUW, "Een bloementuin ... sieraad bij het bedrijf", *DB*, (31-01-70) 5, 16.

122. VAN WELDEN-CNOCKAERT, "Ons verbeterd huis", *BdH*, (1966) 9, 26.

123. X, "Is systeembouw-prefab-bouw de toekomst?", *BdH*, (1971) 6, 36-37.

124. Ibidem.

125. LIEVENS Juliana. "Samenwonen", *BdH* (1968) 4, 1

126. "De boeren waren beter ingelicht. Ze wisten prefect wat ze wilden. Een achterinkom en de oriëntatie waren belangrijk. Een ander zei: "k Wil een huis met vier slaapkamers. Maar zij wisten concreet wat ze wilden". Interview Delanghe.

127. MOUTON, *Met natuur als buur*, Leuven: KVLV, Minten (1987), 6. Ze koos voor een andere titel zodanig dat ze de problematiek omzeilde en ze het ecologische aspect kon belichten.

128. "E: 't Is interessant om te zien dat België voor (DL onderbreekt) 99 % lelijk is! E: Dan ga je toch zien hoe komt dat? [...] E: De ferme als archetype, vanwaar komt dat? De BnB heeft daartoe bijgedragen? DL: Met goede bedoelingen!", Interview Delanghe, Gent.

129. X, "Een huis als in een sprookje", *Rijk der Vrouw*, (1961) 840, 90-91.

130. Bijvoorbeeld: X, "Rustieke huizen", *Rijk der Vrouw*, (1960) 783, 68-69; X, "Een huis als in een sprookje", *Rijk der Vrouw*, (1961) 840, 90-91; SIBERGUES, "Het landhuis onzer dro-

- men”, *Rijk der Vrouw*, (1966) 1098, 114-117; LE BRUN, “Accessoires voor hoefvetjes”, *Rijk der Vrouw*, (1966) 1098, 118-119; SIBERG An, “Uw toekomstig landhuisje?”, *Rijk der Vrouw*, (1968) 1196, 126-127, 159; GHISLAIN, “Een rustiek en poëtisch huis”, *Rijk der Vrouw*, (1970) 1305, 132-137; “Een verbouwde hoeve”, *Rijk der Vrouw*, (1973) 1466, 109-113.
131. SIBERG, “Een verbouwde villa”, *Rijk der Vrouw*, (1968) 1214, 40-42; LE BRUN., “Tussen zon en zee: een huis op de Balearen”, *Rijk der Vrouw*, (7 aug. 1974) 1635, 50-57; X, “Een huis in de Provence”, *Rijk der Vrouw*, (9 jun. 1976) 1623, 74-77; LE BRUN., “Droom mee met deze cocktail van stijlen en ideeën”, *Rijk der Vrouw*, (5 sept. 1978) 36, 54.
132. S.H., “Hoe een loods een flat werd”, *Rijk der Vrouw*, (1 sept. 1976) 1635, 58-61.
133. Zie bijvoorbeeld: X, “Een rustieke stoel”, *Rijk der Vrouw*, (1958) 692.
134. LE BRUN Michèle, “Om een landhuis te bemeubelen: een nieuwe keuze”, *Rijk der Vrouw*, (jan. 1968) 1196, 115.
135. HANNO T., “Puzzelen met meubelen”, *Rijk der Vrouw*, (6 mrt. 1974) 1505, 80-84.
136. HANNO T., LE BRUN, “Een rustiek interieur van Hilde en Karel”, *Rijk der Vrouw*, (1974) 1506, 91-95; HANNO, LE BRUN, “Een modern interieur: het appartement van Leentje en Peter”, *Rijk der Vrouw*, (1974) 1507, 106-107.
137. X, “Rustieke plafond met zichtbare balken”, *Rijk der Vrouw*, (jul. 1968) 28, 44-45.
138. LE BRUN, “Om een landhuis te bemeubelen: een nieuwe keuze”, *Rijk der Vrouw*, (jan. 1968) 1196, 115.
139. RYCKEWAERT, THEUNIS, “Het Lelijkste Land, de mythe voorbij”, *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006) 1, 148-168. Zie ook in het tweede hoofdstuk van mijn doctoraat: DE VOS Els, “*Hoe zouden we graag wonen?*” ongep. proefschrift, KU-Leuven, Burg. Ir.-Architect (2008), 58-78.
140. DUBOIS, “De rijwoning”, *Vlaanderen. De rijwoning in Vlaanderen*, (1996) 259, 1.
141. Interview bewoners van de 150ste voorbeeldwoning. Ze betreurden het dat ze in hun nieuwe woning (die ze overigens in de jaren '80 bouwden) enkel maar kleine raampjes in de voorgevel mochten steken.
142. Brief van M. Van Cleemput aan architect Delanghe uit 14/10/1966. Archief Delanghe (in bezit van auteur).
143. Hierop wordt teruggekomen in de tweede excursie. Zie bijvoorbeeld DE BREUCKER, *Sociale, economische en financiële aspecten van de NMKL*, ongep. eindwerk, Licentiaat in de Handels- en Financiële Wetenschappen, Hoger Instituut voor Bestuurs- en Handelswetenschappen, Elsene (1965), 20-21.
144. SIMON G., “Vrije tijd”, LE, 19 (1965) 214, 371; SIMON G., ‘Woningbehoeften’, (jan 1966), 6-7; SIMON G., “De eigen tuin”, LE, (febr. 1971), 41-44, SIMON G., “Waarom een tuin?”, LE, (mei 1973), 161-164.
145. BATY, “Ontwikkeling van de industrialisatie van de woningbouw in België”, LE, (dec. 1964), 467-470. NMKL, *Verslagen Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom*, (1973), 54.
146. Zie themanummer Villagexpo Limal van LE (1972) 297.
147. Zie bijvoorbeeld: NMKL, *Verslagen Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom*, (1973), 54-55.
148. “V: ’t Is geen ferme. Met die afwerking aan de buitenkant”. Jammer genoeg, want ze hadden liever een rood steentje gehad. Interview Haneveld type 7, Grimbergen, 1983.
149. Interview Haneveld type 7, Grimbergen, 1983.
150. Interview Van den Aarden, Interview Godelieve Van Cleemput.
151. Dit aspect werd ook teruggevonden in de US als verklaring van het succes van de Amerikaanse eengezinswoning. ARCHER, *Architecture and Suburbia.*, Minneapolis-London: University of Minnesota Press (2005); CLARK, *The American Family Home 1800-1960*, Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press (1986), xi-xii.

152. Interview Haneveld type 7, Grimbergen, 1983.
153. Interview Haneveld type 7, 1983.
154. Ibidem.
155. Ibidem.
156. Deze rust bestond in verschillende gradaties. In een verkaveling had je nog steeds het lawaai van de burens zoals de loeiende grasmaaiers of knisperende tuinscharen. Maar in vergelijking met de verkeersdrukte in de stad, was het rustig.
157. BB, "Woningbouw nu ook in de A.V.V.", LL, (15/05/1975) 5, 17; AVV-WONINGBOUW, *De landelijke woning*, brochure BB, s.d. (in bezit van auteur).
158. SCHOONJANS, *Architectuur en vooruitgang*, A&S/books, Gent: Universiteit Gent, (2007), 255-256.
159. Ibidem, 283.
160. Deze woorden werden gebruikt voor de burgerij door: SCHOONJANS, *Architectuur en vooruitgang*, A&S/books, Gent: UGent, (2007), 286.
161. Dit toonde Yves Schoonjans aan in zijn studie, samengevat in: VERSCHAFFEL, "Voorwoord", SCHOONJANS, *Architectuur en vooruitgang*, A&S/books, Gent: UGent, (2007), iv.
162. Meer over die houding, zie: HEYNEN, "Geborgenheid en ontheemding", LOECKX, NEUCKERMANS, DILLEMANS (eds.), *Wegwijs wonen*, Leuven: Davidsfonds (1993), 27.
163. In vormentaal was de ferme – in de woorden van Verschaffel – een "kleinburgerlijke, fictieve herhaling van de woonvorm van de boer – de landman die de stad, de chaos, de veelheid niet kent, en nog niet bedorven is". VERSCHAFFEL, "De verpulverde Stad", CLAES, e.a. (eds.), *De beschikbare ruimte*, Tiel: Lannoo (1990), 29.
164. Zie interview honderdste voorbeeldwoning. In de Verenigde Staten waar de alleenstaande eengezinswoning ook verheerlijkt werd en het privé initiatief overheerst, wordt het huis eveneens gepercipieerd als symbool van onafhankelijkheid en identiteit. Huisbezit werd er enerzijds verbonden met religieuze ideeën over de familie en het gezin en anderzijds werd het gezien als een vorm van statusexpressie. ARCHER, *Architecture and Suburbia*, Minneapolis-London: University of Minnesota Press (2005); CLARK, *The American Family Home 1800-1960*, Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press (1986), xi-xii.